

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

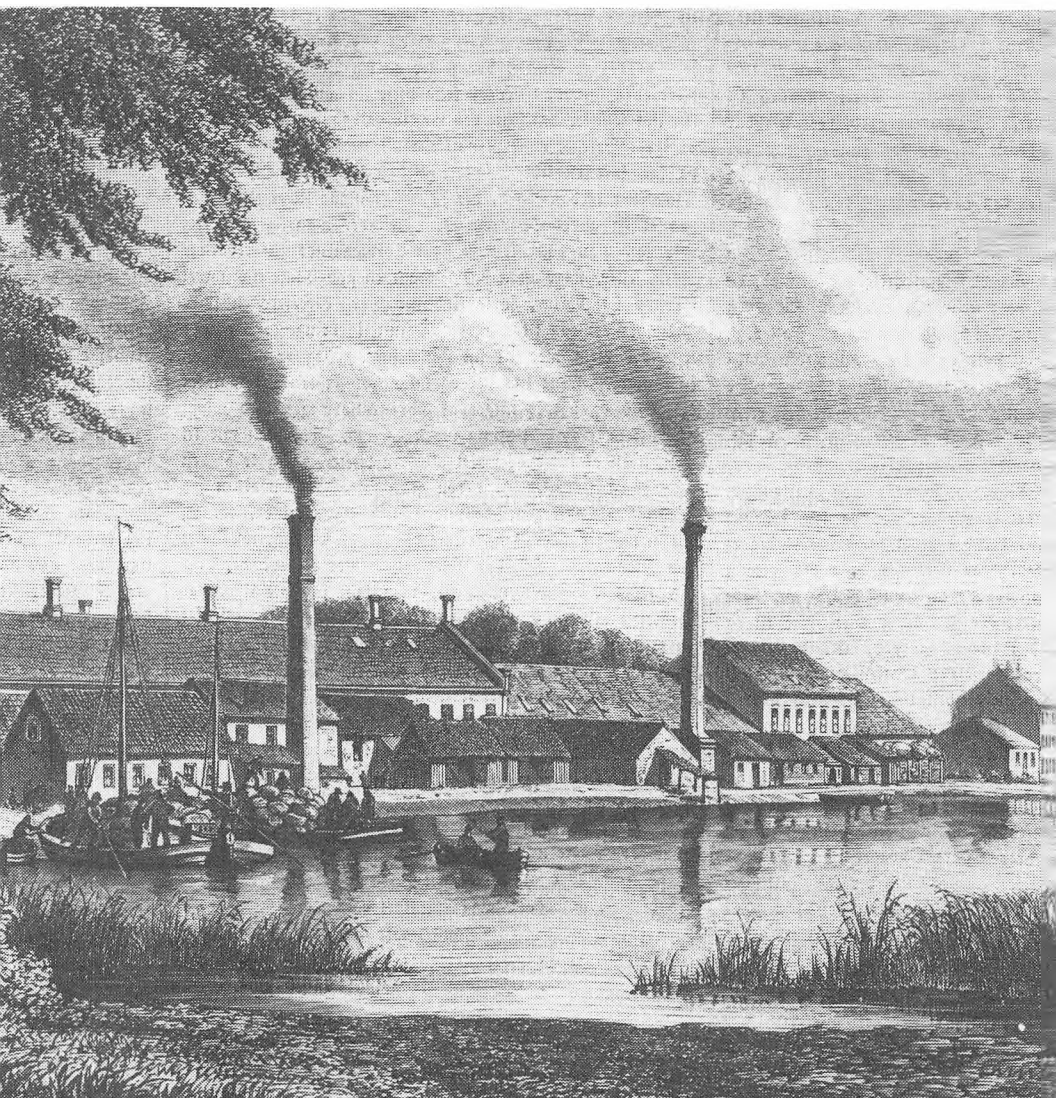
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fabrik og Bolig

Det industrielle miljø i Danmark 1 · 1985

INDHOLD

Forsiden: Silkeborg papirfabriks bagside mod Gudenåen. Bygningen er fra 1864. Prammene bringer råstoffet – kludene – frem. (Illustreret Tidende 1864).

Silkeborg papirfabrik – en tidlig storindustri i »ødemarken« <i>Mogens Melchiorson</i>	3
English summary	19
Barakkerne i København 1917–1922 <i>Henning Bro</i>	20
English summary	39
Kløvermarken <i>Hans Kofoed</i>	41
Undersøgelser	42
Anmeldelser	43
Medarbejdere	47
Industrialismens bygninger og boliger. Indhold 1975–1978 Fabrik og Bolig. Indhold 1979–1984	48
Moseløkken – arbejdende stenbrudsudstilling	52

REDAKTION

Torben Ejlersen (ansvh.), Nationalmuseet, Møllevej 5, 2800 Lyngby.
Tlf. 02-85 14 99. I redaktionen desuden: Ole Hyldtoft, Jacob B. Jensen,
Jørgen Sestoft og Poul Strømstad.

EKSPEDITION

Hans Kofoed, Stadsarkivet, Rådhuset, 1599 København V. Giro 5 72 52 24.
Tlf. 01-15 38 00, lok. 2375.

Selskabet til bevaring af industrimiljøer er stiftet 1979 og har til formål at vække almen interesse for udforskning og dokumentation af industrialismens historie og for bevarelse af industrialismens bygninger, anlæg, maskiner, boliger og miljø.

Kontingentet er 80 kr. årligt og inkluderer tidsskriftet *Fabrik og Bolig*, der udkommer to gange årligt. Indmeldelse sker ved henvendelse til ekspeditionen.

Tryk: Frederiksberg Bogtrykkeri
ISSN 0106-3324

Silkeborg papirfabrik – en tidlig storindustri i »ødemarken«

af Mogens Melchiorson

Ideelt sted og gunstigt tidspunkt

I første trediedel af 19. årh., da det stadig var vandene der bandt byer og landområder sammen herhjemme, henlå størstedelen af de midtjyske egne ufrugtbare, tyndt befolkede og svært tilgængelige. Dette gjaldt måske især for de meget naturskønne områder ved Silkeborg gods. Her blandt dale, åer, bakker og søer fandt H. C. Andersen i sandhed skovensomhed. I denne afsides egn havde kun få fantasi til at forestille sig en central oplandsby side om side med Danmarks største papirfabrik. Ikke desto mindre blev begge en realitet.

Lad os begynde i 1840 da Silkeborg gods og gård blev gjort til kongeligt domæne. Hermed var der givet signal til at den enevældige konge Chr. VIII selv ønskede at disponere over sit i mange år misdrevne gods. Kongens beslutning om denne nye bestyrelsesmåde skete under kraftig tilskyndelse fra stedets godsinspektør. Han hed Jacob Hornemann Bindsbøll, og han burde huskes som den egentlige initiativtager til både by og fabrik. Igennem 10 års virke havde han på nært hold kunnet bedømme stedets muligheder, og netop med 1840 så han det rigtige tidspunkt at fremkomme med sine fremsynede ideer. I sin indstilling til kongen foreslog han følgende til ophjælpning af egnen ¹⁾

- 1) Vandkraftens udnyttelse til fabriksdrift.
- 2) Anlæggelse af en handelsplads til gavn for oplandets beboere.
- 3) Forbedring af de trafikale forhold.
- 4) Genetablering af teglbrænderiet.
- 5) Udnyttelse af skovene ved træsko- og møbelfabrikation.

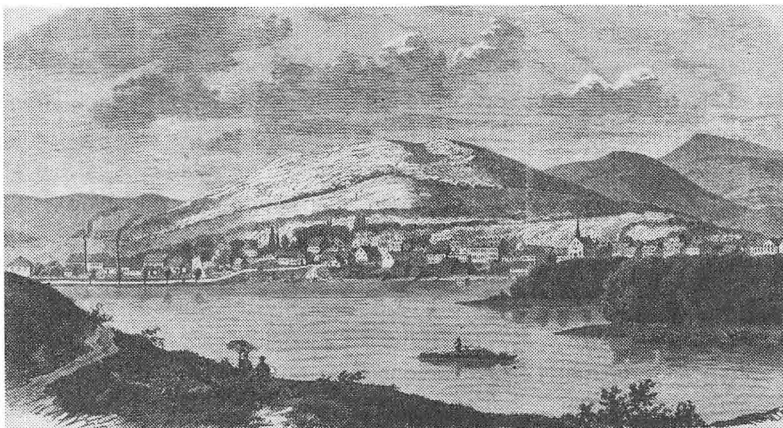
- 6) Forbedring af Gudenåen så den blev egnet for sejlads med store pramme.
- 7) Brændevinsbrænderi til fremme af kartoffelavl og til bedring af jorden ved gødning med affaldsstoffet.
- 8) Anlæg af et jernsmelteværk, idet der var gode forekomster af myremalm i de omliggende jorder.

Det handlede i høj grad om såvel det ideelle sted som det rigtige tidspunkt. Ser vi først på nyanlægget af handelspladsen Silkeborg fristes man med en historikers bagklogskab til at skrive, at byen blev til som en selvfølgelighed, ja måske snarere en nødvendighed.

Stedet var centrum i et stort købstadstomt område, der fra omkring 1830'rne mærkede den generelle økonomiske fremgang. Den gav sig udslag i en særlig kraftig befolkningsvækst samt i en øget produktion udover husholdets eget forbrug. Egnens beboere manglede oplagt et fast handelssted i stedet for de halvårige markeder, der fandt sted på stederne: Tyrsting, Salten, Ry, Gjelleruplund, Vinderslev, Knudstrup kro og Braarup hede. De fjernest boende bønder måtte bruge tre dage på en tur til købstaden. Deres produktion var nok mere end noget andet sted i Danmark domineret af husflidsarbejde (protoindustrielle områder), idet jordernes tilstand de fleste steder gjorde dem mindre egnet for agerbrug. Af husflidsarbejder kunne de, afhængigt af hvilken egn de kom fra, bl.a. tilbyde: sivarbejder, lyngtilvirkede ting, lertøj, – men især var der stort udbud af uldtøj og træsko. Ikke så sært, Silkeborg lå placeret midt imellem tør man nok sige Danmarks to største husflidsområder. Mod nord og vest på de store hede-strækninger leverede de mange får uld til uldbinderiet, imod syd og øst var det bøgetræerne der afgav ved til træskotilvirkningen. Byens kundegrundlag var med andre ord sikret i forvejen.

De nødvendige kommunikationsforhold ville blive sikret, idet Silkeborg efter planen skulle udgøre et trafikknudepunkt mellem hovedlandevejen Ringkøbing – Århus, landevejen Viborg – Horsens samt vandvejen Gudenåen. Der blev i 1844 nedsat en tremandskommision til at udarbejde ²⁾„Forslag til de Betingelser, under hvilke eet saadant Anlæg (Handelsplads M. M.) vil være at tillade og i det Hele til Regulering af dette Anliggende.“ De tre foretog en gennemgribende og vellykket planlægning hvori bl.a. indgik at enhver nybygger skulle opnå godkendelse for sit erhverv og sin økonomi, men så fik man også gratis grund og andre begunstigelser ³⁾. Trods store forsinkelser i anlæg af trafikforbindelser og offentlige institutioner

voksende byen, efter en forsigtig start, støt fremad. Indbyggertallet steg fra 215 i 1850 til 877 i 1855 og 1386 i 1860. Allerede i 1854 var den en temmelig stor oplandsby hele 24.000 mennesker fra 39 sogne søgte til Silkeborg for at gøre handler.

Illustreret Tidendes læsere bibragtes i 1861 en ret idyllisk fremstilling af Silkeborg. Til venstre ses papirfabrikkens sagte rygende skorstene og en enkelt sejlående pram på Gudenåen. Herefter følger hele byprospektet, noget forskønnet. Panoramaet blev romantisk iagttaget fra Langsøens nordside.

En hurtigt opført og helt moderne fabrik

Såvidt rammerne og byen nu til fabriken. Opbygningen af denne papirfabrik skete både meget anderledes og hurtigere end byens ditto. Vigtigst overhovedet for et sådant anlæg var den enorme vandkraft, der udløstes ved Gudenåens udløb i Langsøen. Vandkraften var stadig vigtigste energikilde til større energifrembringelser. Både Købmand Classon i Hamborg (opretter af Classonborg) og Johannes Bruun (opretter af Bruunshaab)

havde givet staten tilbud om køb af denne vandkraft til brug ved klædefabrikation. Men det blev istedet papirfabrikant J. C. Drewsen og sønnerne Michael og Christian, der gik af med sejren. Igen var det Bindsbøll, der havde henledt opmærksomheden på Silkeborg. De kunne da også straks se, at mulighederne for papirfabrikation her var langt bedre end den de i forvejen havde på Strandmøllen ved Mølleåen. Her var som nævnt en meget stor vandkraft, arbejdskraften var billig, stedet lå centralt for kludeindsamlingen, Gudenåen var en fortrinlig transportvej og der var nok af rent vand til hjælpestof.

Familien betænkte sig ikke længe. De så på stedet i sommeren 1843, efter et Himmelbjergmøde, og straks søgte de om at udnytte vandkraften. Året efter opnåede de en 50 årig forpagtningskontrakt. Det blev sønnerne, der i forening skule drive papirimperiet videre, nu da faderen var blevet gammel og svagelig. Mens Christian Drewsen overtog Strandmøllen, satte Michael Drewsen sig for at opbygge Silkeborgfabrikken. Det gjorde han i lyn tempo. Med 80 mand, fortrinsvis lokale folk, rejste man i løbet af sommeren 1844 fabriksbygningerne. I følge onkelen, A. L. Drewsen, foregik det under nærmest wild-west agtige forhold, hvor helten var Michael. Han klarede konflikterne med både myndighederne og arbejderne ⁴⁾. I november måned ankom så det meget avancerede maskineri fra Donkins i England, transporteret stykvis ad Gudenåen via Randers. Der blev søgt og givet tilladelse til toldfri indførsel af ⁵⁾

Et jernvandhjul i tre afdelinger til underfald af omtrent 60 HK med tilhørende støbt jernaksel, pitwheel og wallower.

En dobbeltvirkende pumpe med tilhørende rør, der alene forsyner alle hollændere med vand.

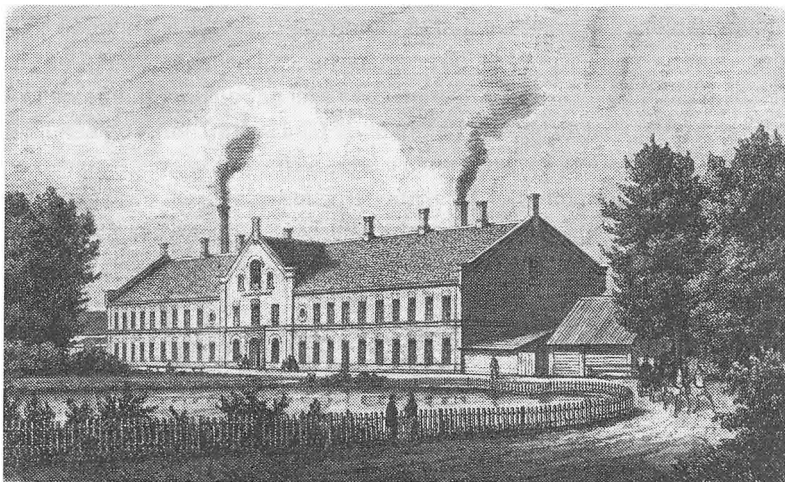
Seks store hollændere af støbt jern med tilhørende valser, plader og sandstrainer af forbedret konstruktion.

En papirmaskine med alt tilbehør, hvortil en nylig opfundet regulator, et luftpumpeapparat og forbedrede glittevalser, som opvarmes ved damp.

Et satinér-apparat samt to hydrauliske presser.

Med professionel hjælp fra England og Strandmøllen blev dette datidens absolut højteknologiske udstyr straks installeret og allerede 1. januar 1845 kunne det første papirark produceres. Så hjalp det jo også godt at Michael kunne overflytte de nødvendige faglærte papirmagere fra Strandmøllen. Den ufaglærte arbejdskraft kom hovedsaglig fra omegnen.

Foretagendet gik strygende og i løbet af tre år havde Silkeborg-fabrikken overhalet Strandmøllen og var således Danmarks største papirproducerende virksomhed, ja en af landets største virksomheder overhovedet, ihvertfald når det angik beskæftigelse og ikke mindst i anvendelse af mekanisk kraft ⁶⁾.

Papirfabrikkens forside set fra vejen hen mod Drewsens villa og Smedebakken. Søren i forgrunden er tydeligvis anlagt som et dekorativt element. Kort efter at dette stik blev lavet, nedbrændte halvdelen af fabrikken. Branden opstod i kludesalen natten til 15. oktober 1964. Illustreret Tidende 1864.

Fra klud til papirark

Lad os se nærmere på foretagendet. Hvorledes fremstillede de egentlig papir? Hvilke produktionsvilkår havde fabrikken? Hvordan var arbejdernes vilkår? Og endelig hvorfor forblev fabrikken et forholdsvis isoleret samfund?

Det vigtigste råstof i papirfremstillingen var langt op i det 19. årh. linnede klude, altså rester af hovedsagligt udenlandsk hørfremstillet tøj. Kludene blev indsamlet af adskillige fattige familier med en speciel tilladelse, et kludepas. Mod en ussel betaling blev de videresolgt til kommissionærer, der tilegnede sig det meste af fortjenesten ⁷⁾.

De oftest meget snavsede klude blev ført til indsamlingssteder og herfra videresendt til fabrikkens kludesal, hvor den fortrinsvis kvindelige arbejdskraft (og givetvis også børn) foretog en grov rensning, sortering efter kvalitet og farve og en fraskæring af de hårde genstande ⁸⁾. Herefter gik kludene enten direkte til produktion eller blev henlagt på lager. Næste led var hakning efterfulgt af en kogning med soda eller natronlud. Stumperne førtes så over i en halvtøjshollænder, hvor de blev skåret, malet og samtidig bleget med klor. Denne masse udvaskedes så med mængder af rent gennemstrømmende vand. I heltøjshollænderen førtes massen over for yderligere at blive malet til lange taver, som fik tilsat fyld- og farvestoffer. Herfra gik massen, nu kaldet heltøjet, videre til bøtten, hvor der skete en jævn opslerning, idet det passerende en si under stadig omrøring. Der forestod endnu omfattende processer: Presning ad flere omgange, med hydraulisk presse, hvorved vandindholdet efterhånden kom ned på et minimum. Glitning med en speciel maskine, hvilket gav papiret en glat skrivevenlig overflade. Til sidst blev papiret tilskåret, sorteret, pakket og forsendt eller oplagret (det forbød efterspørgslen nu oftest).

Ved indførslen af papirmaskinen, den første kom på Strandmøllen i 1831, skete overgangen fra papirmøllens håndværkspræg til papirfabrikkens egentlige industri ⁹⁾. En sådan maskine gjorde fremstillingen meget lettere, idet papirmassen nu kunne sendes direkte fra heltøjshollænderen over i maskinen, hvorfra det færdige papir kom ud i endeløse baner. Kun glitning og tilskæring måtte foretages særskilt. En sådan maskine behøvede kun betjening af 1 – 2 faglærte arbejder og den kunne producere 150 ris dagligt (1 ris = 16 pund). Fabrikken havde også en dampmaskine, hvortil omegnen kunne levere mængder af tørv, men den brugtes »kun« til rum- og vandopvarmning og ikke som egentlig trækraft. Det var ikke nødvendigt eftersom turbinen, landets første i øvrigt, også kunne arbejde selvom Gudenåen var isbelagt.

I hele denne proces placerede Gudenåen sig som det helt store aktiv. Den leverede ubestridt landets største samlede vandkraft til to papirmaskiner (i 1847 blev nr. 2 overført fra Strandmøllen). Den lod massen gennem-

strømmes af massevis rent vand. Og endelig udgjorde den fabrikkens vigtigste transportvej, i mængde svarende til omkring 90 % af de samlede til- og fraførsler af råstoffer og færdigt papir ¹⁰⁾. Gudenåen var helt klart den afgørende lokaliseringsfaktor.

Gunstige tider for Drewsens papirbranche

Michael Drewsen havde gjort helt rigtigt da han placerede papirbranchens nyinvesteringer i Silkeborgforetagendet. Det dyre nyanlæg, som undergik store udvidelser i 1847, skulle snart kunne tjene sig ind, idet branchen på indtægtssiden netop havde særdeles gode produktions- og afsætningsforhold. Samtidigt med at driftsomkostningerne var ret lave på stedet.

Det var nemlig sådan at den danske papirindustri selv langt ind i liberalisemens tid, helt uhørt, formåede at opretholde et forbud mod udførsel af klude samt en høj told på indførsel af færdigfremstillet papir. Således sikredes mod de konkurrencedygtige udenlandske papirindustrier ¹¹⁾. Afsætningen var intet problem, man havde brug for meget papir i en tid, hvor der skete en kraftig udbredelse af skrive- og læsefærdigheden hos den jævne befolkning. Det gav stor efterspørgsel på både skrivepapir og trykpapir. Med den tiltagende handel kom der også gang i salg af pakpapiret. Hertil kom at familien Drewsen, Danmarks største papirproducent, havde eneret på leverancer til Staten. Drewsen-dynastiet kunne således næsten selv bestemme salgsprisen. Hvad angik omkostningerne, havde de også fat i den lange ende. Dette gjaldt især for kludeindkøbene og arbejdslønningerne. Førstnævnte blev dårligt betalt, hvilket må tilskrives kommissionærerne, mens arbejderne var godt lønnede, herom senere. Omkostningerne til disse to største produktionsfaktorer udgjorde rundt regnet 1/4 af fabrikkens samlede produktionsværdi. Ikke underligt at man i datiden skumlede over specielt Drewsens store statsstøttede fortjenester ¹²⁾. Skulle arbejderne komme til at mærke en afsmitning af disse gunstige forhold?

God løn, men hårdt arejde

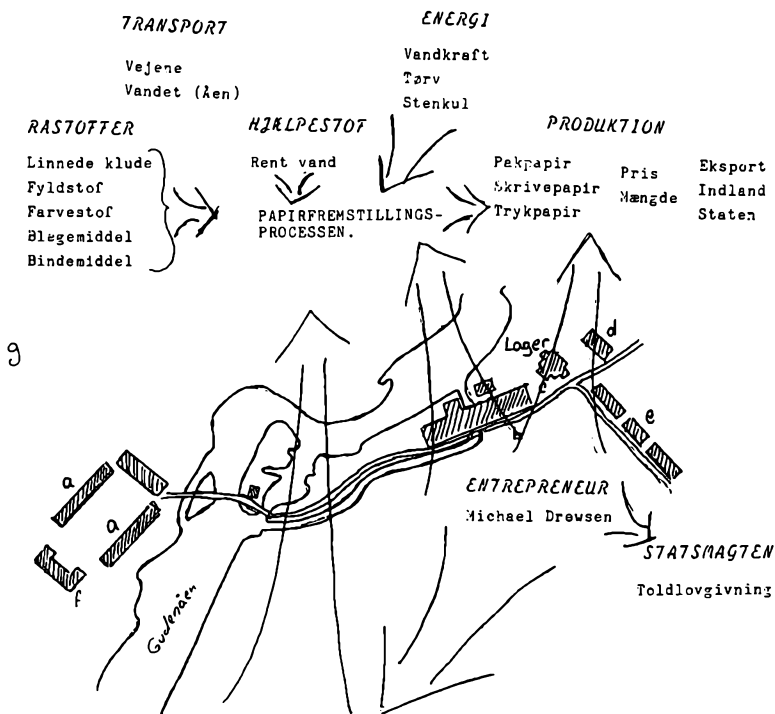
En arbejder på papirfabrikken kunne opnå relativt gode økonomiske vilkår sammenlignet med landarbejderklassen på egnen i øvrigt. Boligen med en tilhørende lille have blev stillet til fri rådighed. Værdien heraf blev anslået til 7 – 8 skilling dagligt. Daglønnen var for et mandfolk mellem 3½ og 6 mark.

Det svarede nærmest til lønnen for en murersvend i Århus. Også kvinderne tjente meget mere end deres medsøstre ved landbruget. Deres dagløn lå på mellem 2 og 3 mark ¹³⁾. Men ingen tvivl om, at disse gode lønninger m.v. blev betalt for hårdt arbejde samt meget lidt frihed og fritid. Fabrikken skulle næsten døgnet rundt kunne disponere over arbejdskraften, vandhjulet kunne jo dreje så længe Gudenåen flød. Drewsen anlagde da også butikker, gæstgiveri og marketenderi på fabriksarealet. Da behøvede arbejderne ikke besvære sig med at søge byen for de daglige fornødenheder. Reelt boede de fleste arbejdere nær fabrikken i dertil indrettede boliger. Men hvorfor nu det, der blev jo bygget en by? For det første havde Michael Drewsen ikke tid til at vente på, at der skulle blive billige lejligheder i byen. For det andet kunne han kun være interesseret i at have hold på sine folk ved at stille boliger til fri rådighed. Men det var sikkert, at man blev smidt ud den dag man ophørte på fabrikken. Nogle arbejdere havde da også af forskellige årsager fået/taget bopæl i byen, enkelte havde formået at bygge et lille hus. Denne gruppe af byboende arbejderfamilier udgjorde på sit højeste i 1855 20 % af alle de personer, som var tilknyttet fabrikken, for 1850 og 1860 var andelen h.h.v. 9 % og 14 %.

De fleste arbejdere og »funktionærer« boede altså i Drewsens eget lille samfund omkring fabrikken. Det bestod af arbejderboligerne i Hovedgaardens længer og ved Smedebakken samt af enkelthusene til folkene med de specielle funktioner: Smeden, vægteren, gartneren, teglbrænderen, mølleren, maskinmesteren, fabrikmesteren og endelig ikke at forglemme papirfabrikanten selv.

»Back-to-backs« boliger ved Hovedgården

De første arbejderboliger blev ved fabrikkens start indrettet i Hovedgaardens østre længe. I alt 14 lejligheder, der var placeret to og to ensidigt vendte »back-to-backs« ¹⁴⁾. Hver var på tre rum, hvor stue og kammer havde vindovn, 66 □-alen i alt, hvilket var større end de fleste arbejderlejligheder i København opført før 1880 ¹⁵⁾. Noget senere blev også den vestre længe fuldt indrettet med 8 tilsvarende lejligheder. Den stedlige distriktslæge Fibiger beregnede i 1863, at hver individ da rådede over ca. 400 kubikfod luft, svarende til 5,2 beboere i hver lejlighed ¹⁶⁾. Før den tid havde den vestre længe især, som det ses af tabellen, været ret overbefolket, nok fordi der boede en del enlige og eneforsørgere med børn. Noget usædvan-

Faglært	Overordnet	Strandmøllen	Funktionærhuse	a) Østre og Vestre længer
Tillært	Papirarbejder	Omgængen	Arbejderboliger	b) Fabrikken
Ufaglært	Arbejdsfolk	Byen		c) Drewsens villa
				d) Smedien
				e) Smedebakken
				f) Silkeborg Hovedgaard
				g) Silkeborg Handelsplads
				h) Kanal (ses kun på kalken)

Plan over fabriksområdet med grov skitsering af papirfremstillingens relationer.

ligt boede her således i 1860 12 ugifte kvinder med fødested i Tyskland, 9 enlige og 3 med hver sit barn født i Silkeborg.

En enkelt bolig fra vestre længe er endnu i sit ydre bevaret på Chr. VIII's vej 52.

Gennemgående rækkehuse ved Smedebakken

Ved Smedebakken blev i forbindelse med udvidelsen i 1847 bygget tre huse med h.h.v 6, 4 og 6 lejligheder. Det var af typen »gennemgående rækkehuse« og således af en bedre kvalitet og tilmed større end længeboligerne. Sandsynligvis forbeholdt kernefamilierne, hvor både mand og kone havde arbejde ved fabrikken. Også her bestod boligen af tre rum: Køkken, stue, og kammer, men her var der vinduer i alle rum. Det samlede areal udgjorde 88 □-alen. Siden har man sikkert indrettet loftsetagen. I følge Fibigers beregninger ¹⁷⁾ gav dette i 1863 535 kubikfod luft til hver beboer, når der regnes med 5 i hver lejlighed. Igen ses af nedenstående tabel, at der er tale om en overbefolkning. Først i 1860 kom familiernes antal til at svare til lejlighedernes antal.

Disse boliger findes alle bevaret idag, omend en del forandret især i det indre.

Boliger og beskæftigelse

Arbejderboligerne havde en beboersammensætning som hensigtsmæssigt kan opdeles i familiehusholdninger (H), beboerantal (T), børnetal (B) plus enlige udenfor husholdningerne (U). Der var ingen arbejderfamilier, der havde tjenestefolk eller andre ansatte. ¹⁸⁾

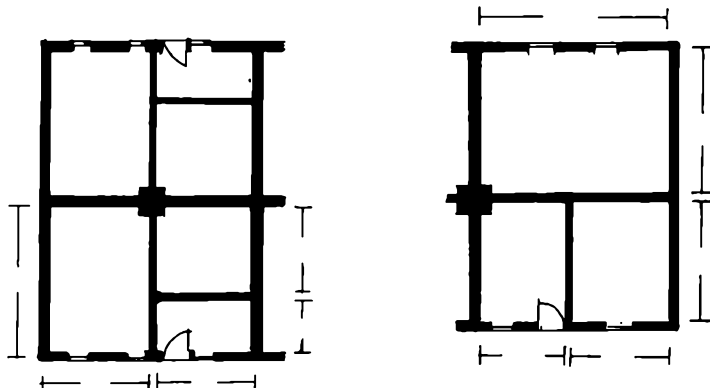
	1850				1855				1860			
	H	T	B	U	H	T	B	U	H	T	B	U
Smedebakken												
Hus 1	8	31	12	2	7	29	16	1	6	28	15	2
Hus 2	5	25	13	2	5	26	13	4	4	24	14	3
Hus 3	7	38	19	6	7	36	20	2	6	27	14	1
Længerne												
Østre	15	78	35	10	14	74	36	5	14	89	41	17
Vestre	4	24	7	7	10	55	18	15	11	53	17	17
I alt	39	196	86	27	43	220	103	27	41	221	101	40

Foto af den østre længe indtil nedrivningen 1918. Den enkelte lejligheds tre vinduer ses tydeligt, mens det kan være svært at få øje på døren. Umiddelbart foran lå den kunstigt anlagte omladekanal. Bagved venstre længe ses, hvor tæt opad byen lå.

Af tallene fremgår at vestre længe var beboet i 1850, men endnu ikke færdigindrettet. Disse boliger var som nævnt af god standard, især de ved Smedebakken. Men de var belastet af for mange beboere i de første 10 – 15 år. Dette skyldtes nok tre ting:

- 1) At der før 1852 var ringe mulighed for at skaffe sig en billig lejlighed i byen. Indtil dette år var der nemlig forbud mod udlejning af boliger, på den vis lykkedes det planlæggerne at få byggeriet hurtigt igang.
- 2) De unge arbejderfamiliers stigende børnetal.
- 3) Fabrikkens øgede arbejdskraftsbehov især da beskæftigelsen og dermed produktionen toppede omkring 1855.

Grundplanen til venstre viser en lejlighed i længerne. Til højre en lejlighed i de tre huse ved Smedebakken. Tallene angiver målene i alen. Rekonstruktionen bygger på brandtaksationer, beskrivelser i Fibigers bog s. 71–72 samt fra fotografier.

Dette sidste fører over i at se på hvor mange der faktisk var ansatte ¹⁹⁾:

År	1845	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
Mænd . . .	43	44	51	55	–	60	74	72	72	–	78
Kvinder . .	24	20	36	43	–	40	42	42	40	–	47
I alt	67	64	87	98		100	116	114	112		125

Der var forholdsvis mange kvinder ansatte, derimod bemærker kildens tabeller, at der ingen børn var ansat, ligesom der ingen løsansatte var. Ingen af delene synes særlig sandsynlig. De fleste af disse kvinder har givetvis været gift med en papirarbejder, men i folketællingerne står kun noteret »hans hustru« istedet for »hans kollega«. Kun de enlige kvinder opregnes som papirarbejdere. ¹⁹⁾.

Af dette nutidige fotografi fås stadig indtrykket af de gode og pæne arbejderboliger ved Smedebakken. Der er dog siden opførelsen sket ændringer. Lejlighederne er nu slået sammen to og to og til bagsiden med de små haver er tilbygget en lille entre.

I fabrikkens start ønskede Drewsen helst at benytte ugift mandlig arbejdskraft ¹⁹⁾, mens han i forbindelse med udvidelsen i 1847 begyndte at tage kvinder ind. Noget tyder på, at det var mandearbejdet, der var blevet mere arbejdskraftbesparende samt, at med opførelsen af Smedebakken var der blevet større mulighed for at få kvindelig arbejdskraft.

Tabellen afspejler udvidelsen i 1847 plus produktionsforøgelsen i 1851. Faktisk øgede produktionen nærmest proportionalt med antallet af ansatte. Således var produktionen for året 1848 77.120 ris, mens den for årene 1851 og 1852 var 94.000 ris og 92.000 ris.

Matadoren og hans villa

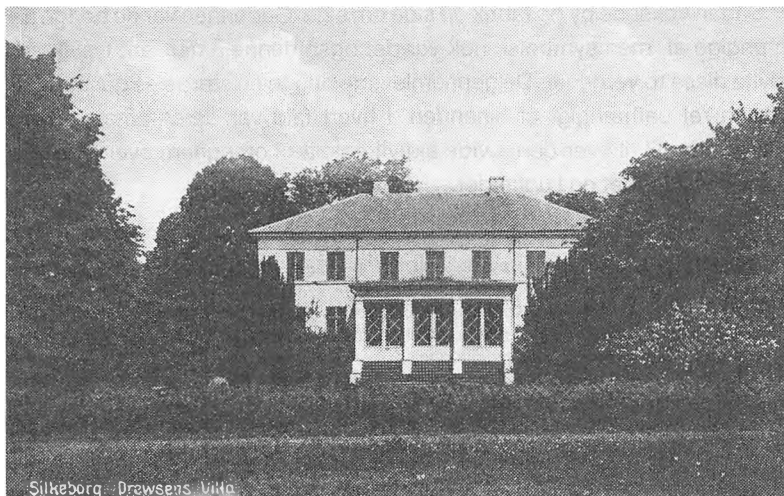
Samme år Smedebakken blev bygget, flyttede Michael Drewsen fra den midlertidige bopæl på Hovedgaarden ind i en nyopført villa tæt ved disse boliger. Forskellen sås tydeligt ²⁰⁾:

Det var en hvidkalket treetagers villa med dyrt skifertag. I stueetagen var 11 værelser og køkken. Førstesalen var beregnet både som familiens privatbolig og til repræsentationslokaler. På andensalen var 16 værelser, hver sågar indrettet med kakkelovn. »Rimeligvis den smukkeste moderne Bygning i Jylland«, mente onkelen ²¹⁾. Den ydede i hvert fald rigeligt rum til de ti daglige beboere og til de mange kulturelle og selskabelige sammenkomster, familien yndede at være centrum for og ofrede mange penge på. En passende bolig for en rigtig patriark, hvilken rolle Michael Drewsen helst så sig i og formåede at udfylde. Derimod var han hverken nogen nøgtern eller klog driftsleder, hvortil kom en stor tilbøjelighed til kostbar og ekstravagant levemåde som endnu en minusside ²²⁾. Men hans type passede for den unge fabrik: Initiativ, vovemod, fremsyn og virketrang. Man har kaldt ham kongen på og grundlæggeren af Silkeborg. Betegnelsen passer naturligvis, hvad fabrikken angår, men når det kommer til den nye by, da må der gøres en række forbehold.

Byen og fabrikken adskilt af og fælles om Gudenåen

Byens få huse, Hovedgaarden og fabrikssamfundet hørte sammen i 1845, men efterhånden som byen voksede frem, kunne den klare sig selv i kraft i sin handel med oplandet, ligesom også fabrikken med sine egne butikker kunne klare sig selv. Og det gjorde de så stort set, hver især. Nybyggerne og planlæggerne forsøgte at gennemføre størst mulig uafhængighed i forhold til fabrikken. Men på den anden side modarbejdede Michael Drewsen faktisk i en række tilfælde byens udvikling, netop fordi den gik imod hans og fabrikkens enerådige interesser:

Han søgte at sætte sig på en lang række erhvervsbevillinger i byen, han gik kun nødtvungent med til at støtte offentlige institutioner som f.eks. skole og brandvæsen, han var i evig strid med birkedommer Drechsel i Silkeborg, han ønskede ikke udbedring af Gudenåen men en jernbane i Gudenådalene, han lånte ikke penge til de arbejdere der ønskede at bygge eget hus i byen. Så det med byens grundlægger er vel så som så, og konge ja måske nok men mest i negativ betydning.

»Rimeligvis den smukkeste moderne bygning i Jylland«, skrev A. L. Drewsen om sin nevøs prægtige villa tæt ved Smedebakken. Modsat boligerne på Smedebakken led villaen en krank skæbne, idet den blev nedrevet i kraftigt forfald kort efter 1945. Gengivet efter postkort.

Ses de to samfunds befolkninger under ét, udgjorde de der var tilknyttet fabrikken godt halvdelen i 1850 (56 %), men i 1855 var andelen faldet til 29% og i 1860 til 17 %. Fabrikkens befolkningsmæssige dominans op-
hørte altså mellem 1850 og 1855, sandsynligvis i slutningen af 1852, – mens dens produktions- og beskæftigelsesmæssigt toppede i 1855. Byen havde sit kæmpestore opland, der især strakte sig langt vestpå. Landboerne her var afgørende for byens eksistens. Gudenåen sørgede for varetilførslerne til de handlende. Fabrikkens drift var afhængig af det store net af jyske kludeindsamlere og -opsamlere, af den faste arbejdskraft, af den strømmende Gudenå og af de mange aftagere af papir i ind og udland.

Sådan voksede by og fabrik op side om side. Gudenåen var de begge afhængige af, men symbolsk nok var det også denne å der rent fysisk adskilte disse to verdener. De gennemlevede begge en særdeles gunstig udvikling ret uafhængigt af hinanden. I hvert fald var deres afhængighed større udadtil til hver deres vide aktivitetsfelter i omegnen, over hele Jylland, i hele landet og i udlandet.

Noter:

- ¹⁾ Otto Bisgaard: Af Silkeborg Hovedgaards historie 1794 – 1846, Silkeborg 1937, ss. 109 – 118.
- ²⁾ Kommisionens indstilling og Kongens resolution ses i: Ny Collegialtidende 1846, ss. 71 – 85.
- ³⁾ For en dybere redegørelse se min kommende artikel i tidsskriftet BYPLAN: Silkeborg – en gennemgribende og vellykket nyanlæggelse.
- ⁴⁾ A. L. Drewsen: Fra og om Silkeborg, Silkeborg 1944, ss. 25 – 29.
- ⁵⁾ C. Nyrop: Strandmøllen, København 1878, ss. 304 – 305.
- ⁶⁾ Sammenlign med tallene fra Axel Nielsen: Industriens historie i Danmark, Bd. III, 2, Kbh. 1979, tabellen s. 402 og Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840 – 1914, Herning 1984, tabel s. 71 (arbejdskraft) samt ss. 101 – 115 (mekanisk kraft).
- ⁷⁾ Axel Nielsen: Industriens historie i Danmark, Bd. III, 1, Kbh. 1979, værdien af en årlig indsamling hos en samler var mellem 28 og 40 Rd (s. 254 og s. 256). Men da de kun opnåede 1/3 af kommissionærernes salgpris (s. 260) tjente de årligt mellem 9 og 14 Rd.
- ⁸⁾ Beskrivelsen af papirfremstillingen er en opsummering fra Helen Bülow Davidsen: Papirfremstillingen i Danmark i første halvdel af det 19. årh. (historiespeciale, København 1969).
- ⁹⁾ Axel Nielsen: op. cit., s. 244.
- ¹⁰⁾ Henning Johannesen: Pramfarten på Gudenåen 1800 – 1918 (historiespeciale, Århus 1979), ss. 76 – 79.
- ¹¹⁾ Axel Nielsen: op. cit., s. 240, s. 260 og s. 271.
- ¹²⁾ Ibid. s. 260, s. 265, ss. 267-68, s. 271 og ss. 274-75.
- ¹³⁾ Keld Dalsgaard Larsen: Papirarbejdernes historie i Silkeborg 1844 – 1982, Silkeborg 1983, ss. 15-20.
- ¹⁴⁾ For beskrivelsen af typerne »back-to-backs« og gennemgående rækkehuse se Fabrik og Bolig 1: 1984 i John Burnett: Arbejderboliger i engelske byer i det 19. årh., ss. 3-12.
- ¹⁵⁾ Rich. Willerslev: Sådan boede vi – arbejderne boligforhold i København omkring 1880, Kbh. 1979, ss. 66-85. Af skatte tekniske hensyn oversteg bolig arealet sjældent 65 □-alen.
- ¹⁶⁾ C. Fibiger: Medicinsk Toporagie af Silkeborg og dens Omegn, Kbh. 1863, ss. 71-72.
- ¹⁷⁾ Ibid.
- ¹⁸⁾ Tallene stammer fra Folketællingerne 1850, 1855 og 1860, Skanderborg amt, Gjærn herred, Linaa sogn.
- ¹⁹⁾ Jørgen Benderfeldt: Silkeborgs befolkning 1845 – 1860 (historiespeciale, København 1976, ss. 72-74.)
- ²⁰⁾ Fra Brandtaksationsprotokollerne. Landsarkivet for Nørrejylland, B 518 7 og 8.
- ²¹⁾ Otto Bisgaard: Fra Silkeborgs Nybyggertid, Silkeborg 1936, s. 38.
- ²²⁾ Dansk Biografisk Leksikon, Michael Drewsen biograferet af Finn H. Lauridsen.

English summary

The Papermill of Silkeborg – early industrialization of »The Wilderness«

In the sparsely populated and meagre but scenic area round the royal manor of Silkeborg in Central Jutland, permission was granted for the foundation of a 'trading town' and an industrial plant in 1844. Within a decade the town grew up through to co-operation between the civil servants of the absolute monarchy and the settlers who took up residence, whilst the ultra-modern paperworks was established in less than a year under the patriarchal leadership of Michael Drewsen. The River Gudenaå was the most important factor of location, since it contributed ample water power, ample quantities of pure water as an ancillary material in the manufacturing process, and a waterway for the transport. After a mere three years, the works was not only Denmark's largest paper producer, but also one of the largest firms in Denmark. This was achieved thanks to the favorable conditions that the government conceded to the paper industry at the time. The industrial community was a more or less self-contained unit, which included inter alia workers' dwellings of two different lay-outs: Houses with their facades towards the same direction (the wings, 'længerne'), and continuous terraced houses (Smedebakken).

Barakkerne i København 1917 – 1922

af Henning Bro

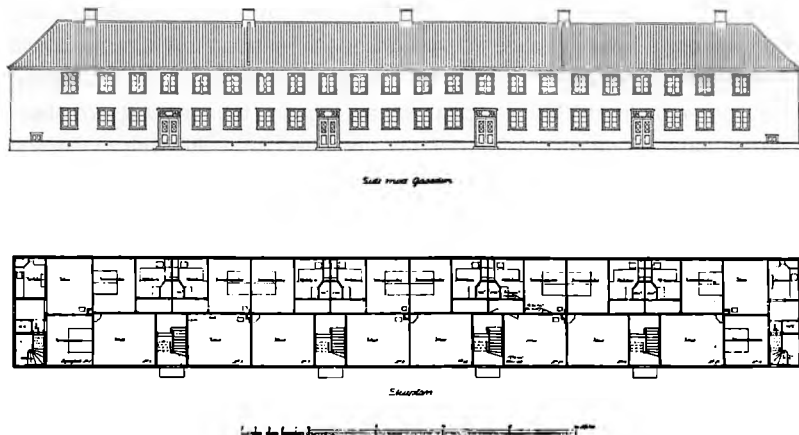
I forbindelse med den fornyede interesse for arkitekten Anton Rosens arbejder har man også hæftet sig ved hans indsats for at forbedre småkårs-folks boligforhold. Anton Rosen levede 1859 – 1928.

Senest har opmærksomheden rettet sig mod det barakbyggeri Københavns kommune opførte under 1. verdenskrig. Kommunens saneringsplaner for Haraldsgade/Ragnhildsgade/Leersø Parkallé-karreen har vakt interessen for den sidste repræsentant for dette byggeri. Trods generationers forkætring af barakbyggerierne, har enkelte nu fremsat nyvurdering af byggeriet. Det vil være rimeligt at se lidt nærmere på disse byggeriers baggrund, særlige kvaliteter, finansieringsforhold og huslejer.

Verdenskrigen og boligbyggeriet

I lighed med den øvrige sociale og økonomiske politik havde boligpolitikken før 1914 et klart liberalt tilsnit. Utilstrækkelige byggelove og en bevidst svag byplanlægning muliggjorde den intense overbebyggelse af de københavnske Brokvarterer. Boligmarkedet og boligproduktionen var ligeledes henvist til de frie markeds kræfter. Byggekriser og boligmangelperioder fulgte tæt efter hinanden i det 19. århundredes sidste halvdel, uden at det offentlige greb ind.

Som på andre sociale og økonomiske områder brød man på det boligpolitiske område i årene 1914 til 1922 for alvor med den liberalistiske tradition. I disse år lagdes grunden til den senere massive offentlige regulering af boligbyggeriet.

Boligblok med 4 opgange. Barakbyggeri ved Lønstrupvej, 1920. F. C. Harboe. Arkitekten 1922.

Sociale, økonomiske og politiske faktorer lå bag brudet. Ikke alene i krigsårene, men også langt ind i 1920'erne fik 1.verdenskrig alvorlige sociale og økonomiske konsekvenser for det danske samfund. For boligbyggeriets vedkommende ledte stigende priser på byggematerialer og det høje renteniveau til en standsning af det dominerende private boligbyggeri. Befolkningstallet i København og provinsbyerne var samtidig stigende som følge af en øget indvandring fra landet og det krigshærgede udland. Allerede i 1916 var boligmangelen en kendsgerning. Ved april-flyttedag var der 28 ledige lejligheder i hele København. I de følgende år var det umuligt at opdrive en lejlighed i byen. Følgerne viste sig hurtigt. Antallet af husvilde accelererede med uhyggelig fart, og huslejerne steg med flere hundrede procent.

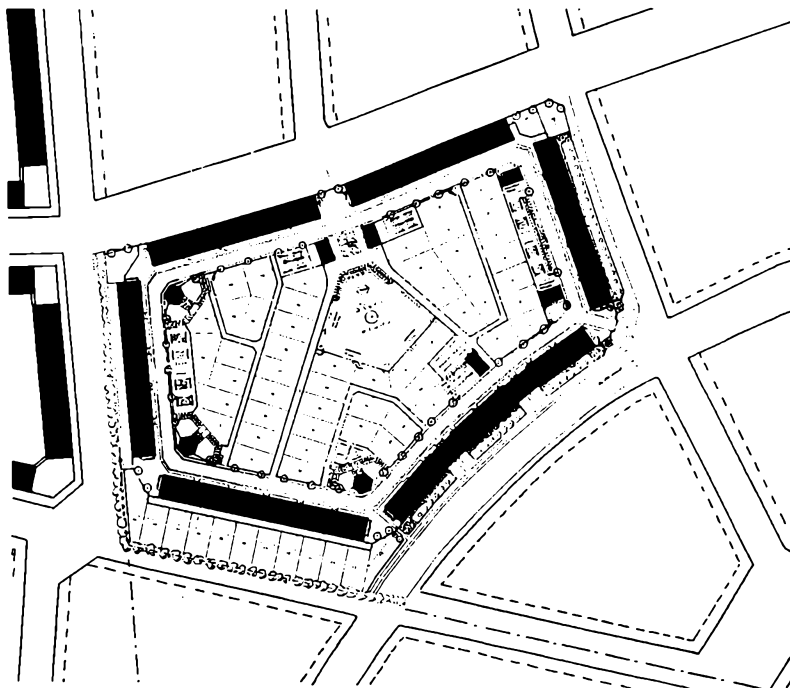
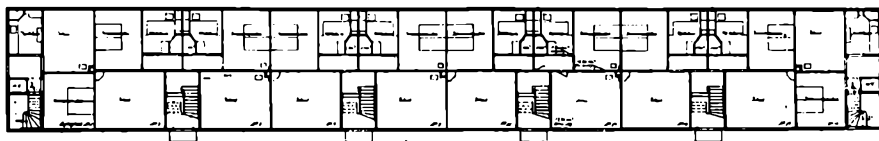
Boligmangelen og dens konsekvenser kunne sammen med samfundets øvrige sociale og økonomiske problemer hurtigt udvikle sig til en social trussel mod det bestående. En politisk radikalisering var tydelig, og på det politiske plan manifesterede den reformistiske arbejderbevægelse sig

endnu tydeligere. I København og større provinsbyer fik socialdemokratiet flertal i kommunalbestyrelserne og styrkedes i Rigsdagen. Krigens sociale krise og dens mulige konsekvenser gjorde også indtryk i den borgerlige lejr. I årene op mod 1920 blev den radikale regering tvunget til et formaliseret samarbejde med socialdemokratiet omkring en politik, der placerede det offentlige som en langt stærkere reguleringsmekanisme i den sociale og økonomiske udvikling, en politik der i øvrigt accepteredes af det borgerligt dominerede Landsting.

Udover huslejeregulering, en kraftigere styring af byudviklingen og forskellige midlertidige tiltag, var en offentlig styring af boligproduktionen hovedelementet i den boligpolitik, der formuleredes efter 1914. Fra 1917 ydede staten meget betydelige lån og tilskud til det københavnske boligbyggeri. Kommunen blev nu selv bygherre og opførte fra 1916 til 1922 ca. 5600 lejligheder, svarende til ca. 50% af den totale produktion af 1 – 3 vær. lejligheder. Sammen med staten gik kommunen ligeledes ind i en massiv finansiering af bolig- og byggeforeningernes byggeri. I samme periode dækkede det offentlige med lån og tilskud mellem 20 og 80 % af dette byggeris udgifter. Fra 1916 til 1922 stod bolig- og byggeforeningerne bag 45 % af produktionen af 1–3 vær. lejligheder. Alt i alt medvirkede det offentlige mere eller mindre direkte ved 95 % af boligbyggeriet i perioden fra 1916 til 1922.

Bebyggelsens omfang og lokalisering

Af de ca. 5600 1 – 4 vær. lejligheder Københavns Kommune skabte i sine beboelsesejendomme, var de 1 – 2 vær. lejligheder de mest udbredte lejlighedstyper og udgjorde næsten 80 % af periodens samlede kommunale boligproduktion. I de første år opførtes de kommunale beboelsesejendomme udelukkende som stenbygninger. Først i foråret 1918 besluttede kommunalbestyrelsen at opføre fire trækarreer – barakker – på henholdsvis Østerbro og i Vigerslev. Bebyggelserne her efterfulgtes i årene op til 1921 af yderligere 6 barakbyggerier placeret forskellige steder i byen. Selv om kommunen sideløbende hermed opførte et betydeligt antal beboelsesejendomme af sten, udgjorde barakkerne en ret betydelig del af periodens kommunale boligbyggeri. Ca. 1/3 af de 1 – 2 vær. lejligheder, som kommunen stod bag i årene fra 1915 til 1922, var således indrettet i barakkerne. Set i forhold til periodens samlede boligproduktion og navnlig i for-

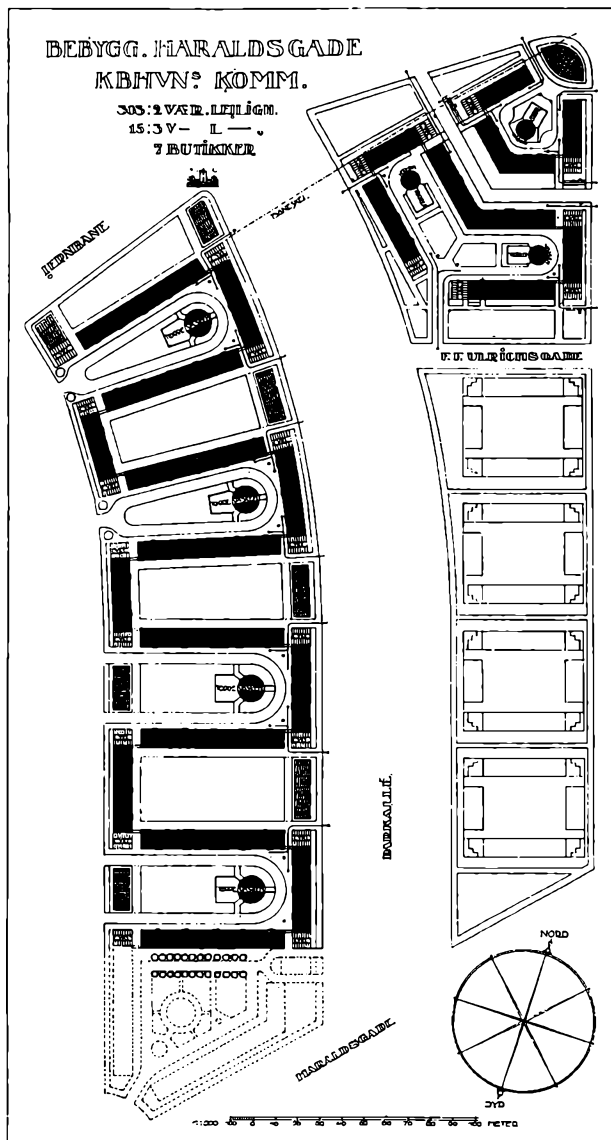
Karrétypen. Gården er udlagt med småhaver, legepladser og grønne områder. Småbygningerne anvendes som tørrehuse. Træbarakker ved Lønstrupvej, 1920. F. C. Harboe. Arkitekten 1922.

hold til den samlede boligmasse i 1923, synes omfanget af barakbyggeriet knap så omfangsrigt. Af de ca. 9600 1 – 2 vær. lejligheder der indrettedes i årene fra 1915 til 1922, udgjorde baraklejlighederne ca. 15 %, og kun ca. 1 % af den samlede mængde af 1 – 2 vær. lejligheder i København i 1923.

Som det fremgår af tabellen side 38, placeredes barakbebyggelserne i yderkanten af samtidens København. Den mest centrale placering fik barakkerne på Østerbro. På det yderste Østerbro henlå til omkring 1915 en række betydelige ubebyggede områder. Den overvejende del ejedes af kommunen og var udlagt til industri og boligkvarterer. Det var derfor naturligt, at kommunen til sine fire første barakbyggerier anvendte en del af Vognmandsmarken i Kildevældskvarteret og området ved Leerså Parkallé og Harldsgade, der var en del af de store kommunale grundarealer mellem Tagensvej, Jagtvej og Lyngbyvej. Områderne lå centralt i forhold til arbejdspladserne på Nørre- og Østerbro og stod gennem det forholdsvis finmaskede sporvejsnet i forbindelse med de øvrige bydele.

En fortsat bebyggelse af Brokvartererne var dog omkring 1918 ikke mulig. Nørre- og Vesterbro var næsten total udbyggede, og med anvendelsen af de kommunale grundarealer på det ydre Østerbro til barakbyggeri og fremvoksende bolig- og industribebyggelser var det nødvendigt, i lighed med en væsentlig del af samtidens øvrige nybyggeri at henvise det resterende barakbyggeri til de landsogne, der i 1901 indlemmedes i Københavns Kommune. Her var der rigeligt med store ubebyggede områder, hvoraf kommunen ejede en betydelig del. Grundværdien lå lavt, og området var svagt bebygget og først blevet inddraget til egentlig bybebyggelse fra omkring 1910. Hvad der derved blev vundet ved en landlig, fri og naturskøn beliggenhed, blev tabt ved meget store afstande til byens store arbejdspladser og industrikvarterer. På nær Backersvej-bebyggelsen nåede sporvejs- og omnibusnettet først i løbet af slutningen af 1920'erne ud til de afsides områder i Vigerslev, Utterslev, Brønshøj og Vanløse, hvor en del af barakbyggeriet var lokaliseret til.

Selv om Københavns byudvikling var afgørende for barakkernes placering var deres beliggenhed i lige så høj grad betinget af politiske dispositioner i kommunalbestyrelsen. Kommunen havde omkring århundredeskiftet såvel opkøbt et stort antal landbrugsejendomme i de indlemmede distrikter, som overtaget betydelige grundarealer på de ydre Brokvarterer af staten. Det var afgørende for kommunen, at dens grundværdimæssigt lavt ansatte byggegrunde hurtigt bebyggedes og samtidig kom det kommunale og foreningsbaserede boligbyggeri til gode. Herudover var det med hensyn til beliggenhed magtpåliggende for kommunalbestyrelsen, at barakbyggeriet spredtes ud over hele byen. Man søgte herved dels at integrere de ofte socialt belastede husvildegupper i det almindelige byliv, dels at modvirke bestemte bydele fik karakter af husvildekvarterer.

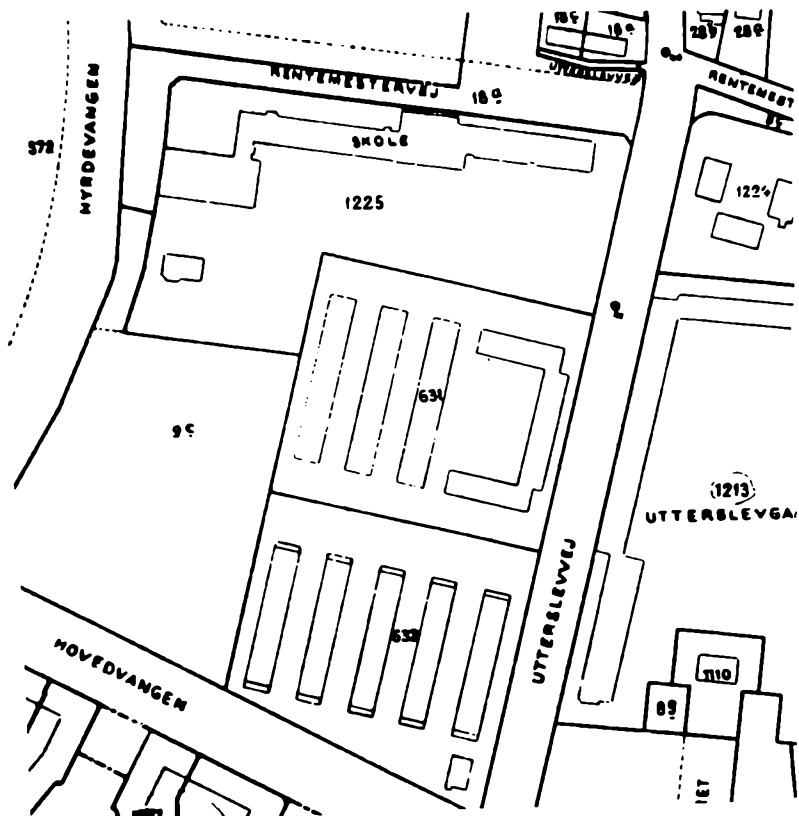
Haraldsgade-bebyggelsen. Det mørkt markerede byggeri er Anton Rosens barakker, det lyse er stadsarkitektens barakker, 1919. Arkitekten 1918/1919.

Principper og motiver

Inden kommunen i 1918 påbegyndte opførelsen af sine barakbebyggelser, havde man dog tidligere indhentet en række, negative erfaringer i at opføre beboelseshuse af træ. Allerede i 1915 accelerede husvildeproblemet så voldsomt, at kommunen indså, at den ikke på kort sigt kunne indhuse alle husvilde i de boligbebyggelser, som kommunen selv eller det offentligt understøttede byggeforeningsbyggeri lod opføre. Som konsekvens heraf opførtes fra 1916 en række husvildebarakker, hvoraf de fleste administreredes af Fattigvæsenet og placeredes på Sundholm. Disse barakker fik en yderst spartansk karakter og var primært tænkt anvendt som en absolut interimistisk indhusning af husvilde. Barakkerne var konstruktionsmæssigt meget spinkle og uden gas- og elinstallationer. Der indrettedes i barakkerne kun et 10 m² stort værelse pr. husvild familie og »lejlighederne« var uden WC og køkken og samtidig dårligt isolerede. Beboerne i Sundholm-barakkerne måtte afbenytte de fælles køkkener og lokummer, der opførtes i tilslutning til byggeriet.

Da den socialdemokratiske kommunalbestyrelse i 1917 stillede forslag om de første barakker af typen, som denne artikel handler om, stod det fast, at disse og kommende barakbebyggelser ikke skulle have den karakter, der kendetegnede Sundholm-barakkerne. I indstillingerne og principudtalelserne, der fulgte de forskellige barakbebyggelser, understregedes det, at bebyggelserne skulle have en mere permanent karakter, og i det mindste skulle anvendes i 20 år. Barakkerne skulle ikke blot tjene til indhusning af husvilde, men skulle, som det øvrige kommunale boligbyggeri udlejes på boligmarkedet på almindelig lejebasis. Kommunen lagde stor vægt på, at barakbyggeriet fik kvaliteter, så det i det store hele svarede til det øvrige nybyggeri, der opførtes af sten. Selv om barakkerne opførtes i træ, skulle de være velisolerede, byggeteknisk og konstruktionsmæssig solide og håndværksmæssigt veludførte. De skulle rumme 2. vær. lejligheder, der alle forsynedes med entré, eget køkken og WC samt el- og gasinstallationer.

Baggrunden for at kommunen ikke fortsatte med at opføre sine beboelsesejendomme udelukkende af sten, men fra 1917 også opførte en del af sit boligbyggeri som træbebyggelser, må søges i den stadigt tiltagende husvildhed og de vanskelige vilkår, boligbyggeriet var underkastet under og efter 1. verdenskrig, dels i kommunens økonomiske situation. Omkring

Rækkebebyggelsen ved Utterslevvej, 1921. Karrékort 1932.

1917 var husvildheden og bolig mangelen yderligere blevet forværret, og indenfor en overskuelig fremtid så det ikke ud til, at problemerne ville blive mindre. Kommunen skulle indhuse et stadigt stigende antal husvilde, mens mulighederne herfor tilsvarende blev vanskeligere. Det kommunale og offentligt støttede byggeforenings byggeri kunne ikke følge med indhushningsbehovet, da byggeriet forsinkedes og fordyredes af manglen på byggematerialer særlig sten, mørtel, grus og sand. Hertil kom, at kommunens økonomi på samme tid var særdeles belastet af de særlige sociale foranstaltninger, verdenskrigen aftvang. Kommunen havde således bun-

det betydelige summer i det øvrige boligbyggeri, i forskellige understøttelsesformer, brændsels- og levnedsmiddelforsyningen og mange andre tiltag. Dispositioner der vanskeliggjorde en fortsat gennemførelse af omkostnings tunge kommunale investeringer.

Træbarakken var overfor disse vanskeligheder en kærkommen løsning på en del af de boligproblemer, kommunen stod overfor. Træ kunne relativt let importeres fra Norge og Sverige. Ved at opføre en del af sine beboelsesejendomme af træ, kunne kommunen langt hurtigere og til en langt billigere pris etablere den nødvendige boligmasse, end hvis man var fortsat med udelukkende at bygge af sten.

Bebyggelsen

Skønt det for kommunalbestyrelsen var afgørende, at barakkerne indrettedes med så mange kvaliteter, at de i det væsentligste kom til at svare til det øvrige nybyggeri af sten, blev bebyggelserne hurtigt genstand for en omfattende og hårdtslående kritik. I 1918 skrev »Bygmesteren« til eksempel om Haraldsgade-bebyggelsen:»...anderledes med Pappmaché Husene bag de sorte træbarakker. Professor Anton Rosens værk. De Huse hører ganske simpelt til Forstadsproletariatet på Byggeriets Område«. Eftertiden var ikke sen til at følge kritikken op. Gentagne gange var barakkerne fra 1920'rne til ind i 1950'rne genstand for en massiv kritik. I forbindelse med den vedtagne saneringsplan for den sidste repræsentant for barakbyggeriet på Haraldsgade, har offentlighedens søgelys på ny været rettet mod dette byggeri.

At Københavns kommune relativt hurtigt forsømte vedligeholdelsen af barakkerne og dermed gav næring til en del af eftertidens angreb, er nok ubestrideligt. Spørgsmålet er, om samtidens kritik af barakbyggeriet var berettiget. Svaret er imidlertid knap så entydigt og må søges i en vurdering af barakernes kvalitet i forhold til den boligmasse, der i øvrigt var til rådighed for arbejderklassen og den lavere middelklasse omkring 1920 i København.

Allerede ved valget af arkitekter fremgik det tydeligt, at kommunen prioriterede barakkerne højt. Efter århundredeskiftet var det blevet mere almindeligt at anvende førende arkitekter ved etagebyggeri. Den tradition fortsattes og udvidedes ved kommunens og bygge- og boligforeningernes boligbyggeri for mindre bemidlede og omfattede også en del af barakbe-

byggeserne. Som det fremgår af tabellen side 38 fik en række af tidens førende arkitekter knyttet deres navne til barakbyggeriet bl.a. Anton Rosen, Henning Hansen og F. C. Harboe.

At man betjente sig af forskellige arkitekter betød naturligvis, at barakbyggeriet med hensyn til stil, udsmykning, vinduestyper o.s.v. ikke blev helt ensartet. På trods heraf og skønt der anvendtes forskellige plan- og bebyggelsesmønstre, havde barakkerne dog en lang række fællestræk. Et af disse fællestræk var den valgte bygningstype. Ved alle barakbebyggelser anvendtes boligblokken som modul i selve byggeriet. På nær Backersvej- og Utterslevbyggeriet var blokkene på to etager. Ved en del af bebyggelserne opereredes med småblokke med 2 opgange, mens der ved andre fandtes blokke med op til 10 opgange. Blokken med 4 – 5 opgange var dog den mest udbredte type (se figur 1). Ved Vanløse, Godthåbsvej og Haraldsgade (II)-bebyggelserne rummede hver opgang 4 lejligheder, således at lejlighederne på etagerne to og to stødte op til opgangen. I de øvrige byggerier var der blot to lejligheder pr. opgang. Ud over de to beboelseslag var der i blokkene indrettet loft- og kælderetager. De udnyttedes til tørrerum, og indrettedes med brændsels- og pulterum til de enkelte lejligheder.

Rent byggeteknisk udgjorde en kraftig bindingsværkskonstruktion skelettet i blokken. Udvendig beklædtes den med et 4 cm tykt bræddelag, og indvendigt med et noget tyndere bræddelag, der blev pudset. I mellemrummet mellem bræddelagene hældtes forskellige isolerende materialer. En af de væsentligste forskelle mellem barakkerne vedrørte barakkernes ydre fremtoning. I enkelte tilfælde bl.a. ved Anton Rosens Haraldsgadebyggeri lod man det ydre bræddelag beton-pudse, således at blokkene fremstod som stenbygninger. I de fleste bebyggelser blev træfacaderne enten malet eller træbeskyttet på anden måde i forskellige farver.

De plan- og bebyggelsesmønstre, der anvendtes ved de enkelte barakbyggerier, var naturligvis afhængig af lokale forhold. Der kan med hensyn til bebyggelsesmåde udskildes tre karakteristiske hovedformer. Den mest udbredte form var karré-typen. Blokkene placeredes i denne planløsning således, at de dannede en karré med en stor grønnegård i midten. Karakteristisk var det, at blokkene ikke byggedes sammen men placeredes med et vist mellemrum mellem hinanden. Herved fik disse bebyggelser sammen med de store grønnegårde et særdeles åbent præg, og fremstod ikke som lukkede bygningsmasser, hvilket var meget almindeligt ved en væsentlig

del af samtidens nybyggeri. Kun i Vigerslev-bebyggelsen sammenbyggedes blokkene til en lukket karré, (se side 23).

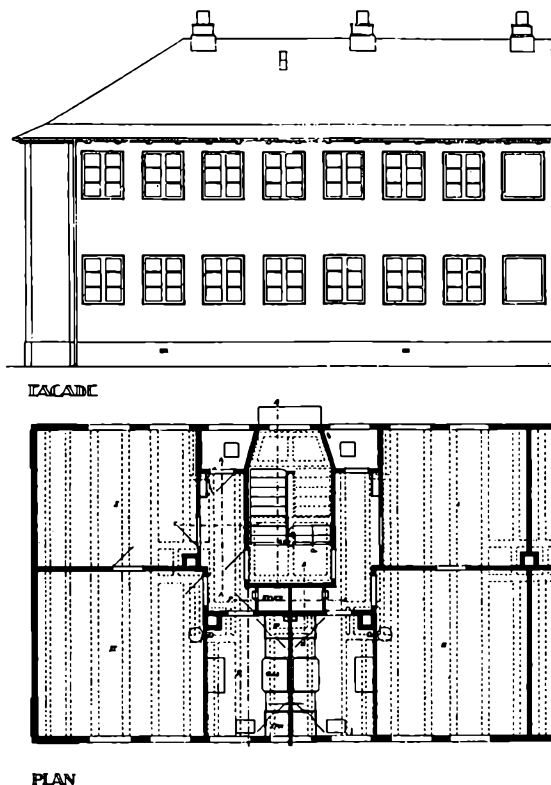
Anton Rosen opererede ved sin Haraldsgade-bebyggelse også med karrétypen, dog med den undtagelse at blokkene placeredes således, at de dannede 7 trefløjede åbne karreer udlagt langs Lersø Parkallé. Skiftevis åbnede karrerne sig mod Lersø Parkallé og Ragnhildsgade. Bebyggelsen fik derved en åben og afvekslende karakter (se side 25).

Den tredje bebyggelsesform ved barakbyggeriet var karakteristisk ved, at blokkene placeredes i parallelle rækker med betydelige friarealer mellem blokkene (se side 27). Der sikredes ligeledes en åben og tiltalende bebyggelsesmåde.

For yderligere at give barakbyggeriet et åbent og fritliggende præg, valgte man ved alle bebyggelser at trække blokkene tilbage i forhold til gaden, således at et grønt bælte eller små haver skilte bygningsmassen fra gaden (se side 37). Den åbenhed, som derved skabtes, blev yderligere understreget af de store friarealer, der var udlagt mellem blokkene ved rækkebebyggelserne og de åbne grønnegårde ved karré-bebyggelserne. De udstrakte friarealer fik såvel rekreativ som praktisk anvendelse. På en mindre del af friarealet opførtes mindre bygninger med tørre-, vaske-, cykel- og brændselsrum. Småbygningerne var anbragt hensigtsmæssigt på friarealerne, således at de lå centralt i forhold til lejlighederne, uden at ødelægge helhedspræget ved bebyggelserne. Ved Godthåbsvej-bebyggelsen valgte man f.eks. at indrette vaske- og cykelrum i småbygninger, der placeredes tæt op af de enkelte opgange i blokkene. Herved etableredes der nem adgang til bygningernes faciliteter, samtidig med at grønnegården fremstod som et åbent og frit område. (se side 35).

Den helt overvejende del af friarealerne ved barakbyggerierne blev imidlertid anvendt til rekreative formål. Der udlagdes såvel grønnezoner med græsplæner, beplantninger og legepladser som små haver. Haverne stillede i de fleste tilfælde til disposition for beboerne i stuelejlighederne og havde et gennemsnitligt areal på ca. 30 m².

Set isoleret havde barakkerne med hensyn til bebyggelsesmåde og planløsning selv med nutidens øjne en række meget tiltalende træk. For at vurdere byggeriet i et lidt større perspektiv skal der kastes et blik på bebyggelsesmåde og lejligheder i den øvrige boligmasse, der i samtiden var til rå-

Bygningssnit og lejlighedsplan fra Anton Rosens Haraldsgade-bebyggelse, 1919. Arkitekten 1918/1919.

dighed for arbejderklassen og den lavere middelklasse. Af den samlede mængde af smålejligheder (1 – 3 vær.) i København, fandtes den største del i beboelsesejendomme opført fra 1850'rne til omkring 1914. Set i forhold til dette byggeri, havde barakkerne i bebyggelsesmåde en række helt evidente fortrin.

En betydelig del af boligmassen fra før 1914 lå således i det private spekulationsbyggeri, der opførtes på det indre Vester- og Nørrebro i tidsrummet fra 1850'rne til 1890'rne. Bebyggelsesmåden i disse bydele var særdeles massiv. Gaderne var smalle og bebyggelsen høj, ofte 5 – 7 etager. Karreerne udlagdes som meget store enheder, hvilket sammen med tidens

liberale bygningslovgivning bevirkede, at baghusarealerne opfyldtes af en tæt og høj bebyggelse med såvel bolig som erhverv.

Også i forhold til det boligbyggeri, der etableredes i perioden fra 1890'erne til 1914, havde barakkerne i bebyggelsesmåde mange fortrin. Selv om det gennem en mere aktiv kommunal byplanlægning lykkedes at hindre baghusbebyggelser ved udlæggelsen af smalle karrer, havde denne periodes private arbejderboligbyggeri stadig en massiv karakter. Bebyggelsen var fortsat høj, og gårdene særdeles smalle og opfyldt af et virvar af skure, plankeværker og ikke mindst trappehusene fra de lovbefalede køkkentrapper. Herudover var de kvarterer hvor dette byggeri var lokaliseret til – ydre Nørre- og Vesterbro samt Østerbro – uden større grønne områder og præget af kraftig blanding af bolig og industri.

Ca. 10 % af den samlede boligmasse i 1923 var etableret i perioden efter 1914 og domineredes fortsat af etagebyggeri. Det var i denne periode næsten udelukkende kommunen og bygge- og boligforeningerne, der fremstod som byggeherrer. Arbejderbevægelsens intentioner om en forbedring af boligbyggeriet gennem en offentlig styring, kunne nu realiseres. Selv om boligbyggeriet var underkastet meget stramme økonomiske vilkår, prægedes det fremvoksende etagebyggeri med hensyn til bebyggelsesmåde trods alt i disse år af en række markante forbedringer. Det non-profit princip, kommunen og boligforeningerne ud fra, betød, at man kunne udforme nye bebyggelsestyper i etagebyggeriet. Nydannelsen var storgårdskarreen og blokbebyggelsen. På grundlag af den traditionelle karrébebyggelse fra perioden før 1914 udformedes med storgårdskarreen en bebyggelsesform, hvor gårdarealet udlagdes som et stort, åbent og grønt friareal. Set i forhold til dette byggeri havde barakkerne også visse fordele. Selv om der ved storgårds-bebyggelserne blev etableret en betydelig åbenhed i byggeriet, havde det dog en massiv karakter og en betydelig højde, ofte 4 – 5 etager.

En anden nydannelse i etagebyggeriet var blokbebyggelsen. Mellem dette byggeri og barakkerne var der med hensyn til bebyggelsesmåde en række lighedspunkter. I årene 1917 til 1923 opførte kommunen og bolig- og byggeforeningerne en række ejendomme, hvor man anvendte boligblokken som modul. I lighed med barakbyggeriet opførtes flere steder i København blokbebyggelser, hvor blokkene enten dannede karreer (f.eks. KAB's Sallingvejsbyggeri) eller placeredes i parallelle rækker med friarealer mellem blokkene (f.eks. kommunens Carl Langsvejbyggeri i Valby).

En beskeden del af samtidens boligbyggeri udformedes som en- og to-familiehuse eller rækkehuse. Her arbejdede man videre på de byggetraditioner, der var skabt ved f.eks. Arbejdernes Byggeforenings rækkehuse og århundredeskiftets byggeforeningers to-familiehuse. Naturligvis stod barakkerne med hensyn til bebyggelsesmåde, faciliteter og lejlighedsstørrelse tilbage for dette byggeri, men grundideen om fritliggende og åbne boligbebyggelser havde de til fælles. Endelig bør det nævnes, at en – to-familie og rækkehusbebyggelserne var så dyre, at de dårligst stillede på forhånd var udelukkede.

Såvel isoleret som set i forhold til den boligmasse, der i øvrigt var til rådighed for arbejderklassen, efterlader barakbyggeriet med hensyn til bebyggelsesmåde mange positive træk. Naturligvis var byggematerialet barakkernes alvorligste svaghed. Træbygninger krævede mere vedligeholdelse og var mere udsatte for træk og fugt, men med de bygningsmæssige kvaliteter barakkerne var udrustet med, havde man i det væsentlige elimineret de gener, der i samtiden normalt var knyttet til træbygninger.

Lejlighederne

Går vi indenfor i barakkerne og ser på lejlighedstype og lejlighedernes størrelse, rummede byggeriet på dette område en række mangler, særlig i forhold til samtidens øvrige nybyggeri. Der var tydeligvis satset mere på at etablere en åben og mere utraditionel bebyggelsesmåde.

En absolut mangel ved baraklejlighederne var, at man udelukkende havde valgt at indrette smålejligheder på 1 og 2 værelser. 90 % af byggeriet bestod af 2 vær. lejligheder med arealer fra 47 til 55 m². Lejlighederne var herudover særdeles traditionelt indrettet. Fra forholdsvis snæver entre var der adgang til den gadevendte stue og de gårdvendte sove- og køkkenrum samt til WC'et. (se side 21 og 31). Heroverfor var samtidens murede nybyggeri barakkerne langt overlegne. Efter 1914 var det blevet almindeligt at indrette såvel 2 som 3 vær. lejligheder i arbejderboligbyggeriet. De 3 vær. lejligheder udgjorde således ca. 45 % af den boligmasse, der opførtes i tiden efter 1914. Hertil kom at der i nybyggeriet opereredes med mere hensigtsmæssige og utraditionelle lejlighedstyper, ligesom lejlighedernes størrelse lå betydeligt over, hvad der tidligere var almindeligt for arbejderlejligheder. 2 vær. lejligheder på mellem 60 og 65 m² i nybyggeriet var således meget almindeligt.

Stod baraklejlighederne i skyggen af nybyggeriet, havde de betydelige fortrin i forhold til en meget væsentlig del af lejlighederne i boligbyggeriet fra før 1914. Hver lejlighed i barakkerne havde WC og køkken og var desuden forsynet med el- og gasinstallationer. Heroverfor var en stor del af den ældre boligmasse uden WC'er og eventuelt indrerettet som korridorlejligheder ligesom der i den ældre boligmasse sågar fandtes lejligheder uden selvstændige køkkener og el-installationer. Til eksempel kan det nævnes, at op til 40 % af alle 1 – 3 vær. lejligheder i København i 1923 stadig ikke var forsynet med egne WC'er.

Selv om baraklejlighedernes grundplan i det væsentligste var inspireret af den ældre boligmasses planløsning var de gennemgående større end lejlighederne i dette byggeri. En ikke ubetydelig del af lejlighederne i det ældre byggeri var således arealmæssigt holdt under de da gældende arealgrænser for skattefritagelse på 25 og 32 m². Endelig bør det anføres, at ca. 40 % af de 2 vær. lejligheder i 1923 fortsat var under 50 m².

Finansiering og huslejer

Såvel isoleret som set i forhold til Københavns Kommunes samlede budget var det kommunale engagement i boligbyggeriet i boligmangelårene meget omfattende. Fra 1916 til 1923 engagerede kommunen sig mere eller mindre direkte med 120 mill. kr. i boligbyggeriet. Ca. 60 mill. kr. placeredes som grundprioriteter, lån og tilskud i bolig- og byggeforeningsbyggeriet, mens udgifterne til det kommunale boligbyggeri udgjorde andre 60 mill. kr. En mindre del heraf – 15 mill. kr. – anvendtes til barakker. Med ¼ af de samlede udgifter, der gik til det samlede kommunale boligbyggeri, kunne kommunen trods konstant stigende byggeudgifter, i årene fra 1918 til 1921 tilvejebringe ca. 1/3 af sin boligproduktion gennem barakbebyggelserne. De lavere byggeomkostninger her var afgørende. I gennemsnit lå byggeudgiften for en baraklejlighed mellem 6800 og 7800 kr., mens udgiften til en 2 vær. lejlighed i det øvrige nybyggeri androg ca. 9 – 10.000 kr.

Udgifterne til barakkerne udbredtes naturligvis ikke kontant af den kommunale formue, men finansieredes gennem privat låntagning og statslige og kommunale lån og tilskud. I lighed med en stor del af det samtidige nybyggeri finansieredes mellem 20 – 30 % af byggeudgiften i barakbyggeriet gennem statslige og kommunale tilskud. Desuden fik en betydelig del af barakkerne andel i de lavtforrentede og gunstige statslånsordninger.

Barakkerne på Godthåbsvej, 1920. Ved hver opgang ligger en lille bygning med vask- og brændselsrum. Gården er udlagt til legeplads og småhaver. H. C. Andersen. Arkitekten 1920.

Statslån dækkede i gennemsnit 20 – 40 % af omkostningerne, mens den resterende del blev bragt tilveje ved kreditforeningsfinansiering.

Ud over de statslige og kommunale støtteordninger søgte kommunen at nedbringe omkostningerne og dermed huslejerne i barakbyggeriet ved at sætte byggegrundenes værdier til et niveau langt under, hvad de ville have indbragt ved frit salg. For barakkernes vedkommende satte kommunen grundværdierne til ca 50 % under deres egentlige værdi. Herved begunstigede kommunen barakbyggeriet langt stærkere, end hvad der var almindeligt ved grundværdiansættelserne i det øvrige kommunale boligbyggeri eller i forbindelse med grundsalg til bolig- og byggeforeninger. Almindeligvis satte kommunen i disse tilfælde grundværdierne til 15 – 35 % under markedsniveauet.

Den meget betydelige offentlige støtte, som det kommunale og for-
eningsbaserede boligbyggeri modtog i boligmangelårene, betød at finan-
seeringen, forrentningen og amortiseringen af byggeudgifterne kunne hol-
des under det niveau, der ville have været tilfældet, hvis man udelukkende
havde været afhængig af privat finansiering. Det bevirkede sammen med
det non-profit princip, der var grundlæggende for dette byggeri, at husle-
jerne kom til at ligge ca 5 – 15 % under det gældende lejeniveau. I hvilket
omfang den offentlige subsidiering kom barakbyggeriet tilgode i samtiden
er vanskeligt at afgøre, da man i begyndelsen ved huslejeafstøtterne
tog individuelle hensyn til de husvilde familiers økonomiske ydeevne. Hus-
lejerne i barakbyggeriet kunne derfor ligge 5 – 50 % under hvad der var al-
mindeligt for en 2 vær. lejlighed. For en del af barakbyggerierne modsva-
rede lejeindtægten ikke udgifterne. Der udlejedes med tab.

Barakkernes skæbne

Københavns kommunes ønske om at afvikle barakbebyggelserne efter en
20-årsperiode blev aldrig realiseret. Efter 2. verdenskrig var boligmanglen
igen blevet akut. En indskrænkning af boligmassen var utænkelig. Trods
en vedvarende kritik overlevede barakkerne endnu en gang. I løbet af
1950'erne lavede boligmangelen noget. Saneringen blev igen en del af
kommunens byplanpolitik. Opmærksomheden rettedes i første omgang
mod de umotiveret dårligt vedligeholdte og nu forslummede barakbebyg-
gelser fra 1. verdenskrig. Igennem 1950'erne og 1960'erne forsvandt ba-
rakkerne fra bybilledet, erstattet af almennyttigt betonbyggeri. En repræ-
sentant stod som nævnt tilbage – Anton Rosens Haraldsgadebyggeri. Nu
har skæbnen også indhentet dette byggeri. I begyndelsen af 1980'erne ud-
arbejdede kommunen saneringsplaner for området. Bebyggelsen skulle
afløses af dyrt betonbyggeri af den type, der kendes fra saneringerne på de
indre Brokvarter. I modsætning til baraksaneringerne i 1950'erne og
1960'erne rejste de kommunale planer en offentlig debat omkring Haralds-
gadebebyggelsens kvaliteter og miljø. Debatten har givet en nyvurdering
af 1. verdenskrigs barakker og har på overbevisende måde peget på de
bygningsmæssige kvaliteter og det helt specielle miljø, der kendetegner
Haraldsgade-komplekset.

Klokken er imidlertid faldet i slag. I september 1984 blev saneringspla-
nen vedtaget i Borgerrepræsentationen og bliver nu realiseret. Ud fra såvel

Barakkerne i Vigerslev, 1918. Bebyggelsen ligger tilbagetrukket i forhold til vejen. Småhaver skiller bygningsmassen fra vejen. Henning Hansen. Arkitekten 1920.

en bygningshistorisk som en boligpolitisk synsvinkel må dette skridt beklages. Bebyggelsen fremstod som et unikt eksempel på et byggeri fra en tid, hvor offentlige myndigheder turde eksperimentere og skabe utraditionelle løsninger. Bebyggelsen kunne med nødvendig renovering fortsat have tjent som billige boliger for en del af den københavnske befolkning, der netop nu tynges mest af krisen og dens urimelige nedskæringer.

Artiklen bygger på Rigsdagstidende, Københavns Borgerrepræsentanternes Forhandlinger (1914 – 1922), materiale i Rigsarkivet og Stadsarkivet, officiel statistik og artikler fra Arkitekten (1914 – 1922).

Om tidens boligpolitiske synspunkter henvises til forfatterens artikel »Fire forslag til kommunale arbejderboliger i København 1900 – 1914.« Fabrik og Bolig 1981 nr. 2, s. 21 – 38.

Oversigt over Københavns Kommunes barakbyggeri 1918–1921

Bebyggelse	år	antal lejligheder	2 vær. lejlighedsareal	arkitekter	bebyggelsesmåde
Vigerslev ¹⁾	1918	225 2 vær.	47 m ²	Henning Hansen	Karré
H. C. Lumbyesgade ²⁾	1918	62 2 vær.	47 m ²	Stadsarkitekten	Række
Haraldsgade I ³⁾	1918	144 2 vær.	47 m ²	do	Karré
Borgervænget ⁴⁾	1918	162 2 vær.	47 m ²	do	Karré
Haraldsgade II ⁵⁾	1919	324 2 vær.	55 m ²	Anton Rosen	Karré
Godthåbsvej ⁶⁾	1919	138 2 vær. – 30 1 vær.	48 m ²	H. C. Andersen	Karré
Lønstrupvej ⁷⁾	1920	136 2 vær.	50 m ²	F. C. Harboe	Karré
Gl. Vanløsevej ⁸⁾	1920	208 2 vær. – 8 1 vær.	57 m ²	Stadsarkitekten	Karré
Utterslevvej ⁹⁾	1921	20 2 vær. – 36 1 vær.	42 m ²	do	Række
Backersvej ¹⁰⁾	1921	80 2 vær. – 2 1 vær.	42 m ²	do	Række

¹⁾ Vigerslev Alle/Vilh. Thomsens Alle

²⁾ Lumbyesgade/Edvard Griegsgade/Hornemannsgade

³⁾ Haraldsgade/Leersø Parkalle/Studsgaardsgade/F. F. Ulriksgade

⁴⁾ Borgervænget/Bellmannsgade/Bellmanns Plads/Vennerbergsgade/Ole Bullsgade

⁵⁾ Leersø Parkalle/Ragnhildsgade/Rovsingsgade + Leersøpark Alle/Rovsingsgade/Studsgaardsgade/F. F. Ulriksgade

⁶⁾ Godthåbsvej/Hillerødgade/Rønnebærvej

⁷⁾ Lønstrupvej/Rubjergvej/Klitmøllervej/Hirshalsvej

⁸⁾ Rubjergvej/Hanstholmvej/Tyborøn Alle/Klitmøllervej + Tyborøn Alle/Vanløse Byvej/Vanløse Idrætsplads

⁹⁾ Utterslevvej/Hareskovvej/Efterslægtsselskabets Skole

¹⁰⁾ Backersvej/Marengovej

English summary

Estates of wooden Huts in Copenhagen 1917–1922

The serious housing shortage that hit Denmark during and after the First World War forced local authorities to take an active part in the construction of workers' homes. In addition to granting heavy subsidies to the metropolitan housing societies, the City of Copenhagen itself built about half of the 1- to 3-roomed flats which were provided between 1916 and 1922. One third of the municipally constructed flats were located in a number of estates of wooden huts, which were designed by some of the leading architects of the period (e.g. Anton Rosen). Although the huts were of cheap construction, they embodied a number of qualities that made them superior to the massive construction of workers' homes which had taken place prior to 1914. By employing small and low blocks of flats, laid out in parallel rows or as dissolved quadrangles, surrounded by considerable open spaces, a large degree of openness was achieved in these housing estates. Although the huts were demolished in the 1950'ies and -60'ies, because of many years' neglect in maintenance, they signified – along with other new buildings of the period – a new development in Danish housing architecture, and pointed straight to the types of housing that were to become common in the late 1920'ies and in the 1930'ies.

Kløvermarken

af Hans Kofoed

Sporene skræmmer. Når militære bygninger i dag rømmes, sker det ofte, at bulldozerne holder i beredskab, klar til at tage fat, så snart den sidste flyttebil er kørt. Forsvarets Bygningstjeneste skal ikke risikere, at der opstår filialer af Christiania – så hellere rive bygningerne ned, hvis der ikke står en anden *officiel* bruger klar til at rykke ind.

Da Hjemmeværnet i marts i fjor rømmede bygningerne på Kløvermarken i København, nøjedes man dog i første omgang med at fjerne døre og vinduer. Det særlige bygningssyn havde nemlig allerede i april 1979 foreslået Forsvarsministeriet, at bygningerne blev fredet, idet der var tale om verdens formentlig ældste eksisterende lufthavnsbygninger.

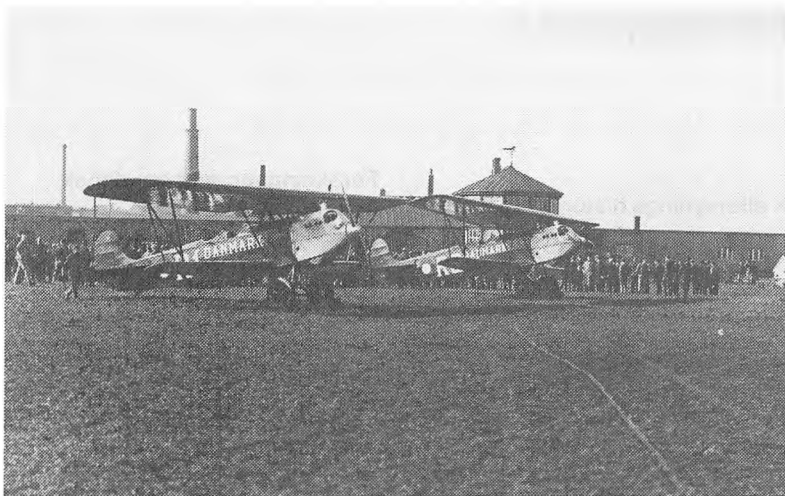
Kløvermarken, officielt Christianshavns Fælled, blev taget i brug som flyveplads i slutningen af 1909. Danske flyvepionerer som J. C. H. Ellehammer, Robert Svendsen og Alfred Nerv var aktive her, og i 1911 begyndte den militære flyvning i Danmark på dette sted. Indtil Kastrup blev indviet i 1925, var Kløvermarken Københavns officielle lufthavn, og den anvendtes som militær flyveplads lige til den tyske besættelse.

Efter befrielsen opførtes der på flyvepladsarealet en stor flygtningelejr, men siden slutningen af 1940'erne har hovedparten af området været anvendt til idrætsformål.

De bygninger, der havde overlevet besættelsestidens sabotageaktioner, anvendtes derefter til forskellige militære formål, og det var stort set de allerældste, en hangar og en værkstedsbygning fra 1910, en kontorbygning (oprindeligt restaurant) fra 1911, en hangar fra 1913 og en fra 1915, samt en kontor- og indkvarteringsbarak fra samme år.

Selvom der i flere år ikke var ofret noget som helst på vedligeholdelse af hangarerne og kun yderst begrænsede midler på de øvrige, var de dog ikke mere medtaget, end at det havde været muligt at redde dem. Det havde først og fremmest krævet arbejdskraft – og nogle ruller tagpap – så en bevaringsaktion havde været et udmærket beskæftigelsesprojekt.

Men så skulle det ikke være. Det var kun en stakket frist de gamle bygninger havde fået, efter at Hjemmeværnet var flyttet ud, for allerede i juli blev de nedrevet. Den officielle begrundelse herfor var, at der ikke kunne

Botved og Herschenls fly på Kløvermarken før start på flyvningen København-Tokyo. København 1926. Bygningen i baggrunden opførtes i 1911 som restaurant, nedrevet 1984. Flyvehistorisk Samling.

findes nogen anvendelse for dem. Danmarks Flyvemuseum, der i sin tid havde rejst Fredningssagen, havde nemlig i 1979 opgivet mange års tovtækkeri med Københavns Magistrat om at få lov til at bygge en udstillingsbygning på området og valgte at placere den andetsteds i København.

Christianshavns Fællede var i 1963 blevet overført til »Samejet mellem Staten og Københavns kommune vedr. Amager fællede m.v.«, og kommunen, der har forkøbsret til arealet, ønsker at udnytte det til boligbyggeri, omend der endnu ikke er udarbejdet lokalplan for området, endsige kommuneplan for København.

At bygningerne kunne anvendes af de idrætsklubber, der benytter den gamle flyveplads, faldt åbenbart ikke nogen ind.

Og samme dag, som Berlingske Tidende omtalte nedrivningen, bragtes andetsteds i bladet en stor artikel om en »polakkaserne« på Lolland, der var blevet fredet – skønt den kun var lidt ældre end bygningerne på Kløvermarken, og man heller ikke vidste, hvad den skulle bruges til!

Undersøgelser

Dansk elforsynings historie.

På trods af at elværkerne bedst kendte produkt er elektrisk lys, så ligger en stor del af elværkerne virksomhed i mørke for brede kredse af befolkningen. Elektricitet er nemlig i bogstavelig forstand et »usynligt« fænomen, som de fleste først får øje på, når det er fraværende!

Vi nærmer os imidlertid 100-års jubilæet for idriftssættelsen af det første elværk i Danmark, og Danske Elværkers Forening har derfor fundet tiden moden til at starte et større projekt omkring dansk elforsynings historie. I snævert samarbejde med Elmuseet har man iværksat et indledende indsamlingsarbejde, der skal føre frem til udarbejdelse af et værk om elforsynings historie i såvel teknisk som kulturhistorisk henseende.

Tidsmæssigt beskæftiger projektet sig med perioden fra ca. 1880 til vore dage, og det overordnede mål er at give en populær, men naturligvis korrekt karakteristik af elforsynings organisatoriske og tekniske udvikling og dens betydning for dagligdagen, – bl.a. belyst ved en række instruktive eksempler og »øjenvidneskildringer«.

Indsamlingen af data, herunder interviews, punktundersøgelser og inddragelse af eksisterende statistik, regnskabsmæssigt og litterært materiale m.v., vil finde sted i 1985, mens den egentlige bearbejdelse af materialet sker i 1986. Det samlede materiale forventes publiceret i 1987.

Elmuseet fungerer som værtsinstitution for projektet, og museumsinspektør Torben Holm er udpeget som projektleder, mens mag. art. Mona Jensen fungerer som projektkoordinator. Vi træffes dagligt på tlf. (06) 68 42 11, og vi vil naturligvis være taknemmelige for enhver henvendelse, der vil kunne bidrage til et godt resultat.

Forskningsprojekt om dansk industrihistorie

»Dansk industris historie efter 1870« er titlen på et nystartet forskningsprojekt, hvis sigte er at skabe det forskningsmæssige grundlag for en fremstilling af den hjemlige industris udvikling og dens samfundsmæssige rolle frem til nutiden.

Projektet, der finansieres af Statens humanistiske Forskningsråd og Carlsberg-fondet i fællesskab, har netop ansat fire forskningsstipendiater, der skal beskæftige sig med tematisk og kronologisk afgrænsede punktstudier inden for den danske industrihistorie. Det drejer sig om cand. polit. Preben Etwill, der påbegynder en undersøgelse af samspillet mellem industriens langsigtede produkt- og procesudvikling; cand. mag. Leon Jensen vil undersøge den danske industris udvikling i genopbygningsperioden efter 1945, med særligt henblik på, hvilken betydning deltagelsen i Marshall-planen havde. Cand. mag. Birte Broch vil gennemføre en undersøgelse af statens, arbejdsgivernes og arbejdernes syn på kvinder som arbejdskraft i dansk industri, og cand. phil. Peter Bøegh Nielsen vil analysere den industrielle udvikling og finansieringen, fortrinsvis i mellemkrigstiden.

En hovedopgave for projektet bliver at udgive en samlet fremstilling af udviklingen af den danske industri fra 1870. Her, som i de øvrige projektopgaver, vil man lægge særlig vægt på tiden efter 1945. Det planlagte oversigtsværk vil i en række bind behandle forskellige aspekter som teknologiudvikling, finansiering, industripolitik, industriens beskæftigede, lønninger og udbytte.

Det industrihistoriske projekt vil gerne bidrage til at udbygge de tværfaglige kontakter mellem forskere fra forskellige fag og institutioner, ældre studerende og industrihistorisk inter-

esserede i øvrigt, og der planlægges en løbende foredrags- og seminarvirksomhed, såvel som udsendelsen af et orienterende nyhedsbrev. Endvidere forudser man, at den voksende interesse for industriens og industriproduktionens udvikling kan udmøntes i begrænsede virksomheds- og branchestudier, der finansieres eksternt, men hvortil de til projektet knyttede for-

skere kan bidrage med vejledning og koordinering af forskningsopgaver.

Det industrihistoriske projekt har til huse på Institut for økonomisk historie Københavns Universitet, Njalsgade 104, 2300 København S., hvor projektets forskningssekretær Hans Kryger Larsen, kan kontaktes for yderligere information.

Anmeldelser

Industrialiseringen af Lyngby

Jeppe Tønsberg: *Industrialisering af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840 – 1916* (Lyngby-Bogen 1984). Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. 192 sider. Ill.

De seneste års fornyede interesse for den langvarige proces, der omformede Danmark fra et landbrugsland til et industriland, har efterhånden bragt os en række detailundersøgelser af industrialiseringsprocessen i bl.a. Odense, Helsingør, Esbjerg og nu sidst København og Fåborg. Denne bog, der er skrevet af lederen af Lyngby-Taarbæk kommunes lokalhistoriske arkiv, Byhistorisk Samling, føjer sig smukt ind i denne række af monografier. Bogen har en meget pædagogisk opbygning. Efter en kort indledning om Lyngbys udvikling frem til 1840 gennemgås i afsnittet »De ydre rammer« fem kort over Lyngby, dækkende perioden 1843/44 – ca. 1920. Allerede her konstateres det, at en hurtig vækst først begyndte efter 1880. Dette uddybes i bogens tredje kapitel om befolkningsforholdene, hvis grundlag er detailstudier i folketællingerne, en af bogens hovedkilder. Tilflytningen til byen var stor i 1890'erne og i det første årti af vort århundrede, men samtidig kan det konstateres, at

mange flyttede videre. Der er altså tale om et stort »gennemtræk«. Med hensyn til erhvervsfordelingen blev industrien i 1890'erne det største erhverv og var i 1916 absolut dominerende.

I slutningen af dette afsnit anstiller forfatteren nogle betragtninger over, hvilken slags by Lyngby var eller rettere blev i denne periode. Den var ikke nogen købstad, ikke nogen småby, ikke nogen oplandsby, ikke nogen stationsby, men noget helt for sig selv! Hele denne diskussion er efter anmelderens mening noget kunstig, for selvfølgelig er enhver by noget for sig. Hvilken lokalpatriot vil ikke hævde det? Og undersøgelsen viser da også helt klart, at Lyngby ikke adskiller sig fra andre bysamfund, store såvel som små: der sker også her en kraftig vækst inden for industrien fra 1890'erne. Det er det centrale, ikke om byen tilhører en bestemt bytype.

I kapitel 4 behandles handel, trafik og anden service. Handelen spillede allerede i 1840 en betydelig rolle, og sammenligninger med naboerne Ballerup, Gentofte, Holte og Tårnbæk 1883 og 1901 viser, at Lyngby udbyggede sin stilling som handelscentret i Nordre Birk. I slutningen af dette kapitel har forfatteren nogle interessante overvejelser over, hvor omfattende pendlingen var med jernbanen til København, og når til det resultat, at antallet af

pendlere fra 1890'erne og frem til ca. 1916 i hvert fald ikke har oversteg 200, svarende til 10 – 15 % af de i hvervene beskæftigede. Dette understreger i hvor høj grad Lyngby endnu var et selvstændigt bysamfund, hvor hjem og arbejdsplads for de fleste lå ret tæt ved hinanden. Forfatteren konkluderer da også længere fremme i bogen med hensyn til arbejdsstyrkens lokalisering, »at langt den største del af arbejdsstyrken i de industrielle virksomheder i 1916 har boet i selve byen« (s. 163). Det rimer ikke helt hermed, at det i bogens konklusion (s. 169) hedder, at Lyngby fra Nordbanens åbning i 1864 og fremefter fik flere og flere beboere, der havde beskæftigelse i København, og at Lyngby var ved at blive en soveby. En nøjere undersøgelse af, hvilke erhvervsgrupper det er, der var pendlere, kunne måske have klaret dette billede noget, men det må indrømmes, at kildematerialet, dvs. folketællingerne, nok vanskeligt ville have kunnet bære en sådan undersøgelse.

I bogens længste afsnit (kapitel 5) behandles industrien på den måde, at hver af de i alt 15 industrivirksomheder behandles inden for den af de tre hovedfaser, hvor den er grundlagt. Forfatteren benytter her den inddeling af industrialiseringsprocessen i tre hovedfaser, som er et af de grundlæggende temaer i Ole Hyldtofts disputats om Københavns industrialisering. Udviklingen i Lyngby passer som fod i handske til denne opfattelse. Afsnittets konklusion er, at Lyngby på det industrielle område blev knyttet til København i perioden 1891 – 1916. »De store fabrikker, der opførtes i Lyngby, var i virkeligheden en del af hovedstadens industrielle produktionsapparat, som af overvejende økonomiske årsager var placeret i Lyngby, og deres overvældende, københavnske dimensioner i forhold til den omliggende by betød, at industrien omgående blev dominerende i byens erhvervsliv, selv om der kun var tale om ganske få virksomheder.« (s. 104). Det var faktisk kun seks virksomheder, der i 1916 beskæftigede langt den største del af de i industrien beskæftigede.

I bogens sidste hovedafsnit »Befolkningens fordeling« undersøges byens enkelte kvarte-

rer. Der redegøres for deres bygningsmæssige karakteristika og for deres historiske udvikling, og der opregnes et ret stort persongalleri af husejere, murermestre og tømrermestre osv., som er med til at gøre afsnittet levende, ligesom de mange opfindsomme navne på huse og ejendomme nok kan gøre læseren nysgerrig efter at få en forklaring på, hvad der er baggrunden for navne som Thule, Rustenborg, Vigottenborg. I dette afsnit får vi også enkelte glimt af byens politiske liv og den offentlige sektors udvikling, emner, som forfatteren i forordet erkender mangler i bogen, således som det også gælder arbejdsforhold og sociale forhold. Her ligger stof til endnu en bog, og man aner da også, at forfatteren nok har noget i baghånden på dette punkt.

Til gengæld er bogen blevet rigt illustreret med ca. 100 illustrationer. Anmelderen, der selv kender lidt til, hvad et byhistorisk arkiv kan rumme af billeder, må ærligt indrømme, at det er imponerende, hvad de kan præstere i Lyngby-Tårnbæk, også med hensyn til oplysninger om billederne, f. eks. oplyses det side 51 hvem der kommer trækkende med deres cykler på det postkort, der gengives her! Tekst og billeder supplerer hinanden fint hele bogen igennem, og billederne giver virkelig lyst til at fordybe sig i bogens tekst. Dog savner anmelderen som ikke lokalkendt stærkt et kort, hvor man kan se, hvad gaderne hedder. Kun en del af gadenavnene er det lykkedes at læse på kortet side 19.

Jeppe Tønsberg skriver i sit forord, at hans bog er en forkortet og omarbejdet udgave af et universitetsspeciale, og at det derfor ikke har kunnet undgås, at en del teoretisk stof sine steder gør bogen vanskelig at læse. Denne bemærkning er efter anmelderens mening helt overflødig. Forfatteren gør sig bogen igennem en lang række overvejelser, bl.a. om kildematerialets udsagn og dets bærekraft, men disse overvejelser er i de fleste tilfælde meget konkrete, og det er slet ikke svært at følge forfatterens tankegang. Jeg vil gætte på, at Lyngbyboerne nok vil synes, at kapitlerne om de enkelte virksomheder og de enkelte kvarterer er de mest interessante; men de har med Jeppe

Tønsbergs bog også fået et værk, der helt klart sætter deres bys udvikling ind i en større national sammenhæng, således at de bedre forstår, hvorfor deres by ser ud som den gør (i hvert fald de steder, hvor de sidste årtiers nedrivninger ikke har ændret byen). De der interesserer sig mere for den større sammenhæng, har tillige fået et godt grundlag for at inddrage Lyngby i en sammenligning med udviklingen andre steder. Lokalhistorie og rigshistorie går her op i en højere enhed!

Henrik Fangel

Sukkerfabrikken Nykøbing

Else-Marie Boyhus (red.): *Sukkerfabrikken Nykøbing 1884 – 1984*, 140 s. Nykøbing F. 1984.

Sukkerfabrikken Nykøbing er outsideren i den danske sukkerindustri. Den blev oprettet i opposition med Tietgen-selskabet De danske Sukkerfabrikker og har i sin 100-årige eksistens vogtet selvstændigheden omhyggeligt. Virksomheden har fejret sit jubilæum med udsendelse af et festskrift forfattet af Else-Marie Boyhus og Claus Bjørn.

Den drivende kraft bag fabrikken var Edward Tesdorpf, Orupgård. Han var en af de få, der havde mod til og baggrund for at tale Tietgen imod. Han talte for, at landbrugerne selv anlagde fabrikker til forædling af roerne. Trods forsøg fra DDS på at spænde ben lykkedes det Tesdorpf at starte fabrikken på andelsbasis.

Indledningen gør fint rede for forholdet mellem de to modstandere. Resten af bogen er tematisk opbygget og behandler i korte, overskuelige afsnit alle relevante forhold fra roerne sås til det pakkede sukker kommer ud fra fabrikken. Det sidste er en ret ny funktion, idet fabrikken indtil 1961 kun lavede råsuksker, der blev raffineret i København.

Sukkerfabrikken Nykøbing var fra starten planlagt som en fabrik af begrænset størrelse. Tesdorpf mente, at fabrikken var mest økonomisk, når den var lavet til at behandle roer fra de nærmeste egne. De seneste fabrikker under DDS i Nakskov (1882) og Stege (1884) havde en række saftstationer, som foretog den første behandling af roerne og videresendte saften til hovedfabrikken gennem rørledninger. Nykøbing-fabrikken sparede saftstationerne, men måtte til gengæld have anløbsbroer og pramme til transport. Ved broer og stationer blev roerne vejret før afsendelsen. Senere har lastbiler overtaget transporten.

Roebehandlingen er koncentreret til perioden september til december. Udenfor kampagnen havde fabrikkerne tidligere kun mindre stab, men i løbet af de sidste 30 år er beskæftigelsen udjævnet, så fabrikken nu beskæftiger ca. 300 personer året rundt og kun øger styrken lidt om efteråret. Udenfor kampagnen laves konsumsukker og bygningsarbejder.

Bogen er illustreret med gamle og nye fotografier. Det komplicerede fabriksanlæg, der er ændret meget i årenes løb, er vist i isometriske tegninger, der meget overskueligt viser væksten gennem de 100 år. Der afsluttes med en vel tilrettelagt kort regnskabsgennemgang, der giver de væsentlige tal til forståelse af fabrikkens udvikling.

Det er et smukt og læseværdigt festskrift, der rummer god industrihistorie.

Jacob B. Jensen

Rådvad

Kjeld Kayser: *Raadvad – en historisk billedbog*. Nationalmuseets Forlag 1980. 90 s. ill.

Rådvad ved Mølleåen hører til de få gamle fabrikker, som de fleste danskere har hørt om. Denne lille bog er først og fremmest en kyndig bygningshistorisk skildring af værkets udvikling fra 1640'erne til den endelige afvikling af fabrika-

tionen i begyndelsen af 1970'erne. Kayser redegør detaljeret for de enkelte bygnings historie, og redegørelsen suppleres dels af anskuelige oversigtskort efter hvert af de større byggeperioder, dels af et imponerende fotografisk materiale, indsamlet af afdøde arkivar Svend Aage Larsen.

Selv om Rådvad gennem næsten et hundrede år fra 1767 til 1863 blev ejet og drevet af det københavnske isenkræmmerlav, satte denne periode sig kun beskedne spor i bebyggelsen. Hovedelementerne i det gamle Rådvad, hvoraf flere bygninger er bevarede til i dag, stammer i stedet fra den umiddelbart forudgående periode. I 1759 fik Frederik d. V.s betroede kammertjener, Nicolai Jacob Jensen, overdraget den nedlagte krudtmølle, og med økonomisk støtte fra kronen gik Jessen i de følgende år i gang med et storstilet projekt, der bl.a. omfattede et filehuggeri, forskellige smedier, et gørtlerværksted, et mølleri, et bryggeri og et brændevinsbrænderi, foruden hovedbygningen og de nødvendige arbejderboliger. Projektet blev dog ikke nogen succes, og efter Jessens fallit i 1765 blev værket overtaget af de københavnske isenkræmmere.

Den næste afgørende bebyggelsesmæssige ændring kom så sent som omkring 1880, hvor produktionsbygningerne blev samlet nede ved mølledammen, samtidig med at vandkraften blev suppleret med to dampmaskiner. Sin sidste storhedstid oplevede Rådvad i slutningen af 1. verdenskrig på baggrund af en storstilet eksport til Rusland. Fabrikshallen blev udvidet og moderniseret, og syd for den eksisterende bebyggelse opførtes fire nye boligblokke. Da denne eksport faldt bort efter den russiske revolution, måtte selskabet likvidere i 1921. Fabrikken blev derefter købt af A/S Raadvad Knivfabrik, et datterselskab under Scania-Vabis, der koncentrerede produktionen om knive, brøds-kærere og barberblade. I 1956 blev knivfabrikken overtaget af Ginge-koncernen, der drev den videre indtil 1973. Staten har ejet Rådvad siden 1940 og planerne for den fremtidige anvendelse er at etablere et uddannelsessted for gamle håndværksfag, der er ved at forsvinde.

Afslutningsvis har bogen et afsnit om menneske omkring fabrikken. Afsnittet støtter sig næsten udelukkende på de bevarende protokoller fra interessentskabet, suppleret med enkelte sene erindringer, og giver kun et sporadisk indtryk af denne side af forholdene på Rådvad. Blandt de gamle rådvadere var flere tyske familier, mens en del svenskere kom til i årene under 1. verdenskrig. Med inddragelse af andre kilder skulle det være muligt at få et væsentligt fyldigere billede af arbejderne og af arbejds- og levevilkårene på det traditionsrige værk.

Ole Hyldtoft

Medarbejdere

Henning Bro, cand. mag., Lyngby

Henrik Fangel, lektor, Aabenraa

Ole Hyldtoft, lektor, dr. phil., Københavns Universitet

Jacob B. Jensen, museumsinspektør, Arbejder-, Håndværker- og Industrimuseet, Horsens

Hans Kofoed, fuldmægtig, København

Mogens Melchiorsen, cand. mag., Aarhus

Industrialismens bygninger og boliger

Indholdsfortegnelse 1975 – 1978.

Fabrik og Bolig

Indholdsfortegnelse for perioden 1979 – 1984.

Forskning, dokumentation, registrering, undersøgelser:

1/75	s. 3-9	Kristofd Glamann: Præsentation af et forskningsprojekt.
	s. 10-19	Marie Nisser: Dokumentation och vård av industriminnen.
	s. 32-36	Jacob B. Jensen m.fl.: Horsensgruppen.
	s. 37-44	Ole Hyldtoft og Poul Strømstad: Registrering af danske fabrikker.
2/75	s. 13-17	Richard Willerslev: Aksen: fabrik-bolig. Erfaringer ved en undersøgelse.
1/76	s. 21-25	Carl-Axel Nilsson: Lundaprojektet. (Undersøgelse af fabrikker i Lund, Sverige).
2/76	s. 3-15	Alice Rosborg m.fl.: Krampers maskinfabrik i Horsens – en opmåling og registrering.
2/76	s. 26-31	Jørgen Burchardt: Beskrivelser af fabriksanlæg – Dansk Tarifforenings arkiv.
2/77	s. 3-10	Torben Ejlersen: Hvordan går det med industriregistreringen?
2/77	s. 11-20	Steffen Hougaard: Registrering af alle eksisterende bygninger og boliger.
	s. 21-30	Carl Erik Andresen, Jørgen Burchardt og Flemming Mikkelsen: Arbejdererindringer.
1/78	s. 3-14	Per Chr. Andersen og Kaj Habekost: Provinsbyens industrielle miljø. Svendborg 1911.
	s. 15-20	Elias Härö: Industrimiljøer i Finland.
	s. 28-32	Hans Stiesdal: Et dampkraftværk i Roskilde.
2/78	s. 4-13	Thomas Hall: Swedish Urban Environment. A presentation.
	s. 14-24	Bo Öhngren: The City and Environs. Voluntary associations and urbanisation in a comparative perspective 1890 – 1975.
	s. 25-33	Jan Eivind Myhre: The Christiania Study.
	s. 34-46	Ole Hyldtoft: Industrial Buildings and Dwellings. The industrial Environment in Denmark 1840 – 1940.
1/79	s. 4-13	Peter Jacobsen og Jacob B. Jensen: Bruunshåb – Klostermølle. Bevaringsaktioner for to papfabrikker.

1/80	s. 3	Selskabet til bevaring af industrimiljøer.
	s. 25-32	Otto Norn: Den tekniske skønhed.
	s. 40	Udstillingen »Mennesket og Maskinen«.
2/80	s. 3-13	Poul Strømstad: Gasværker.
	s. 1420	Anne Christiansen: Danske statsbanestationer – en registrering.
	s. 34-36	Thorkild Schiøler: Broen over Strandmølle dammen.
1/81	s. 17-25	Finn Løkkegaard: Nordisk Films Kompagnis industrifilm fra årene 1916 – 1918.
	s. 44-46	Jørgen Sestoft: M/F Korsør – hugget op.
	s. 47	Strandmøllebroen skal nu rives ned.
2/81	s. 19-20	Per Axelsen: Sct. Clara Mølle.
2/82	s. 3-18	Ole Hyldtoft: Moderniseringen af Burmeister & Wain 1898 – 1914.
	s. 19-30	Jacob B. Jensen: Industrialiseringen i Grejsdalen.
1/83	s. 3-14	Carl Erik Andresen: Bygningshåndværkere i Slagelse.
2/83	s. 25-32	Barbro Bursell: »Anläggarna« – ett forskningsprojekt vid Nordiska museet.
1/84	s. 18-33	Margrete Rønne: Glasmagere og arbejdsmænd. (Kastrup Glasværk).
	s. 34-43	Gert Bech-Nielsen: Fotogrammetri – en dokumentationsmetode I.
2/84	s. 31-45	Gert Bech-Nielsen: Fotogrammetri II.

Bygninger:

1/75	s. 20-24	Jørgen Sestoft: Noter om industribygninger og -arkitektur i 1800-tallet.
1/76	s. 3-14	Vigand Rasmussen: Dansk landstationsarkitektur mellem Fredericia og Århus.
1/77	s. 19-26	Anders V. Kaare Frederiksen: Bevaring af industrialismens bygninger.
2/79	s. 3-12	Jørgen Sestoft: Industriens arkitektur og historicismen.
1/82	s. 11-22	Hanne Raabyemagle: N. P. C. Holsøe og den »officielle« danske jernbanestation.
2/84	s. 3-18	Ida Haugsted: Skibsværftet i Triest.
2/84	s. 19-30	Lars Bjørn Madsen: Wiibroes Bryggeri. (Helsingør).

Boliger:

1/75	s. 25-31	Ole Hyldtoft: Idyl eller virkelighed. Lægeforeningens boliger. (København).
2/76	s. 16-20	Richard Willerslev: Overbefolkede lejligheder – en teoretisk undersøgelse.
1/77	s. 3-10	Nina Dahlmann Olsen: Ivar Bentsen – elværk og arbejderboliger.
1/78	s. 21-27	Richard Willerslev: Arbejdsplads og bolig. En svensk arbejder i København 1868 – 1905.
1/79	s. 14-25	Peter Buntzen: Arbejderboligerne på Jagtvej (København).
2/79	s. 13-21	Stefan Ott: New Lanark – et historisk eksperiment.

2/79	s. 22-23	Jesper Engelmark: Byggeteknik og bygningsteknisk kvalitet i de københavnske brokvarterers etageboligbyggeri.
1/80	s. 4-24	Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Rørdal Arbejderby.
2/81	s. 3-18	Steen Ove Christensen: Arbejderboliger på teglværkerne ved Egersund.
2/81	s. 21-38	Henning Bro: Fire forslag til kommunale arbejderboliger i København 1900 – 1914.
2/82	s. 31-45	Peter Dragsbo: Byggeforeninger, offentligt byggeri eller almen-nyttige boliger? (Esbjerg).
1/83	s. 15-30	Anders Rud: En københavnsk ejendom og dens beboere 1882 – 1901
2/83	s. 3-21	Anne Christiansen: Statsbanernes tjeneste- og lejeboliger ved kystbanen.
2/83	s. 23-24	Peter Dragsbo: »Privaten« – et lille eksempel på »fabrik og bolig«.
1/84	s. 3-17	John Burnett: Arbejderboliger i engelske byer i det 19. århundrede.

Industrivirksomheder:

2/75	s. 3-12	Anne Schlüter: Glasværket, et fabrikkssamfund år 1900. (Holmegaard).
2/75	s. 18-29	Kirsten Brandt Nielsen, Kjeld Borch Vesth og Ole Hyldtoft: A/S Th. Wessel & Vets Fabrikker i Landskronagade. (København).
2/76	s. 21-25	Henrik Vensild: Bornholms stenindustri.
1/77	s. 11-18	Peter Ottosson: Brede Klædefabrik i perioden 1890 – 1920.
1/79	s. 26-36	Kari Hoel Malmström: Industrimiljø ved Akerselva i Oslo. Det første bomullspinneriet ved elven fra 1845 og nybygg etter brannødeleggelse 1860.
2/80	s. 21-33	Søren Kolstrup: Vulcan – en fabrik i provinsen.
1/81	s. 26-36	Søren Frederiksen: Aalborgs første elværk.
1/81	s. 37-43	Ole Degn: C. M. Hess' Jernstøberi og Fabrikker i Vejle.
1/83	s. 31-45	Gudrun Gormsen: H. I. Bies bryggeri i Hobro.

Museer:

2/75	s. 44	B & W Museet (København).
1/76	s. 15-20	Otto Norn: Arbejder-, Håndværker- og Industrimuseet i Horsens.
1/76	s. 40	M & J Museet. A/S Møller & Jochumsen museet i Horsens.
2/76	s. 40	Carlsberg Museum. (København).
1/77	s. 40	Mejerimuseet Hjedding.
2/77	s. 40	Trikotagemuseet på Herning Museum.
1/78	s. 40	Jernbanemuseerne i København og Odense.
1/79	s. 48	Danmarks tekniske Museum. (Helsingør).
2/79	s. 52	Falck-Museet i Odense.
2/80	s. 48	Bing & Grøndahl Museet. (København).
1/81	s. 3-16	Hannelene Toft Jensen: Arbejdermuseum i København.
1/81	s. 52	Danmarks Flyvemuseum. (København).
2/81	s. 48	Dansk køleteknisk Museum. (Lyngby).

1/82	s. 3-10	Bjørn Edvardsen: Et industriarbejdermuseum på Rjukan – i Norge.
1/82	s. 23-35	Torben Ejlersen: Danmarks grafiske Museum i Odense.
1/82	s. 48	Sporvejsmuseet Skjoldnæsholm.
2/82	s. 52	Gamle Carlsberg. (København).
1/83	s. 52	Arbejdermuseet (København).
2/83	s. 44	Telefonmuseet. (Hellerup).
1/84	s. 48	Elmuseet. (Bjerringbro).
2/84	s. 56	Danmarks Grafiske Museum. (Odense).

MOSELØKKEN – arbejdende stenbrudsudstilling

På Bornholm – én km. fra Hammershus – findes et stenbrud kaldet Moseløkken. Her brydes endnu granit, som forarbejdes bl.a. i Rønne.

På kanten af stenbruddet har der hver sommer siden 1982 været drevet et lille stenbrudsmuseum. Historien om Bornholms stenindustri bliver fortalt gennem bl.a. plancher, originalt værktøj, indrettet huggeskur, prøver af forarbejdet sten samt skulpturer udført af bornholmske billedhuggere.

Uden for udstillingen findes et »arbejdende værksted« med huggeskure, huggetønder og en restaureret stenkran. Her demonstreres kløvning og forarbejdning med førindustrielle metoder. Interesserede besøgende bliver iført sikkerhedsudstyr, så de selv kan forsøge.

Den arbejdende udstilling bemannes af en erfaren stenhugger som daglig leder samt to unge på jobskabelse. Desuden har lokale, pensionerede stenhuggere deres gang på udstillingen,

hvor de fortæller egne oplevelser fra et langt liv i »stenen«.

I 1984 besøgte udstillingen af 12.800, hvoraf ca. halvdelen var lejrskoleelever.

Bag udstillingen står AOF, Bornholms Skovdistrikt, De forenede Granitbrud, Bornholms Museum, Bornholms Erhvervsråd samt Dansk Folke-Ferie. Dette samarbejde er hidtil blevet beskedent støttet af amt og kommune. Men ved bortfald af den eksisterende, private jobskabelsesordning må projektet opgives, hvis der ikke sikres en permanent drift.

I 1985 er den arbejdende stenbrudsudstilling åben april-oktober for grupper, der bestiller tid. (tlf: 03-98 04 68). Desuden er der åben alle hverdage i juni-august kl. 14-16.

Udstillingens kontaktadresse: Dansk Folke-Ferie, Sandvig Feriecenter, 3770 Allinge. Tlf: 03-98 03 16.

Foto: Lasse Edlev, Allinge.